H. VARRÓ RÓZSA

VÁLSÁGI HELYZETEK A SZOCIALIZMUSBAN

H. VARRÓ RÓZSA

Válsághelyzetek a szocializmusban

Megelőzés – kiút – továbblépés

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1988

ISBN 963 09 3309 8
© H. Varró Rózsa, 1988
(4555)

NÉHÁNY GONDOLAT A VÁLSÁGRÓL ÁLTALÁBAN

KÜLÖNBÖZŐ VÁLSÁGOK, ELTÉRŐ MEGKÖZELÍTÉSEK

Igen jelentős tartalmi eltérésekkel bár, de a kapitalizmus és a szocializmus történetét egyaránt számos válság, illetve válságjelenség árnyékolja be. Nem véletlen ezért, hogy e társadalmakat kisebb-nagyobb mértékben nyomon követi önmaguk válsághelhetőségeinek és válságainak tudata. E válságok tudatosodásában mindkét társadalmi formációban jelen vannak azok külső és belső kritikusainak prognózisai vagy aktuális jelzései a válságok közeledtéről vagy jelenlétéről. Ahogyan a két rendszer válságai nem azonosak, úgy a fölöttük gyakorolt válságkritikának a természete is jellegzetes eltérést mutat. A kapitalizmus kezdetei óta számos, különböző kiterjedésű válságot ért meg, pl.: 1825-ben, 1866-ban, 1873-ban, 1929–1933-ban, 1973-ban. Mindezeket többirányú, különböző mélységű és eltérő célzatú kritika kísérte. A teljesség és a rendszeres kifejtés igénye nélkül sorolunk fel ezek közül néhány típust.

Elsőnek említjük a radikális marxi kritikát. Marx *A tőké*-ben mind a ciklikus túltermelési, mind a pénzügyi válságokkal foglalkozik, s azokat mint a tőkés társadalom ellentmondásának következményét és megjelenését értelmezi: „A tőkés társadalom ellentmondásos mozgása a gyakorlati burzsoáziával a legszembeszökőbben a modern ipar befutotta periodikus ciklus viszontagságaiban érezteti magát, amelynek csúcspontja – az általános válság."

(Marx–Engels Művei – a továbbiakban: MEM –, Budapest 1957–1988. 23. köt. 20. old.) Válság és ellentmondás összefüggésére utal Marx azon kijelentése is, hogy „A válságban az áru és értékalakja, a pénz közötti ellentét az abszolút ellentmondásig fokozódik." (Uo. 133. old.) A válságokat a kapitalizmus természetéből vezeti le, a társadalmi termelés és az egyéni elsajátítás alapvető ellentmondása, a tőkés termelés anarchikus jellege következményének tekintve azokat.

A forradalmi helyzet és a tőkés válság összekapcsolásának gondolatát Marxnál is, Leninnél is megtalálhatjuk. Mégis azt kell mondanunk, hogy nem önmagukban a válságokhoz, hanem a kapitalizmus önmagát aláásó viszonyaihoz fűzték forradalmi reményeiket. Világosan látták, hogy a válságok a forradalmi helyzet megérlelése helyett inkább hatalmas szenvedéseket zúdítanak a munkásosztályra. A marxizmus klasszikusai már csak azért sem helyezkedtek a tőkés válság kérdésében a „minél rosszabb, annál jobb" álláspontjára, mert tudták, hogy a válság egyszersmind szelepként is működik, tehát a tőkés osztály *a válság által talál kiutat a válságból.* Tudták, hogy e kiút adott esetben fegyverkezéshez, majd háborúkhoz vezet, s hogy a válságok költségeinek legnagyobb hányadát a dolgozóknak kell megfizetniük.

A baloldali válságkritikához kell sorolnunk a szociáldemokrácia álláspontját is, amely a tőkés társadalom válságait határozott bírálattal illette, s ha a fennálló rendszer keretein belül is, de a dolgozók szervezésére és szociális vívmányok elérésére igyekezett e periódusokat kihasználni. A kapitalizmus válságának és válsághajlamának szociáldemokrata politikai elemzése végigkíséri e mozgalom történetét, s az utóbbi évtizedek szociáldemokrata értékeléseinek különösen szignifikáns eleme. A Szocialista Internacionálé alapító kongresszusanak (1951. június 30.–július 3.) frankfurti nyilatkozatában ezt olvashatjuk: „Bár a vilag anyagi erőforrásai mindenki számára lehetővé tehetnék az

emberhez méltó élet megteremtését, a kapitalizmus képtelen arra, hogy kielégítse az emberiség alapvető létszükségletét. Képtelennek bizonyult arra, hogy pusztító válságok és tömeges munkanélküliség nélkül funkcionáljon." (A Szocialista Internacionálé frankfurti nyilatkozata. In: A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai. H.n.é. 5. old.) Vagy például a Belga Szocialista Párt elméleti kongresszusa kinyilvánítja: „a rendszer nem képes úrrá lenni a gazdasági válságon, ami növeli a munkanélküliséget, visszaveti a vásárlóerőt és a hitelintézeteket pénzspekulációkra ösztönzi. Röviden, olyan társadalmat szül, amely az emberekre egy korlátozott értékű életmódot kényszerít, megtagad tőlük minden, a munkájuk célját és társadalmi hasznosságát érintő valódi beleszólási hatalmat. [. . .] A zűrzavar nem a véletlen következménye, hanem a kapitalizmus elkerülhetetlen hatása, mivel nem hajlandó a gazdaságot az összesség szükségletének alávetni." (A Belga Szocialista Párt elméleti kongresszusa. In: A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai. H.n.é. 88. old.)

A svéd szociáldemokraták programja a válság gyökereit a kapitalizmus lényegében jelöli meg: „Már a kezdetek óta megtalálható a kapitalizmuson belül az ellentmondás: a kapitalizmus képes a termelőerők erőteljes fejlesztésére, de képtelen ezeket az erőket megzabolázni és az emberek javára felhasználni. Ez az ellentmondás az egész világon érvényesül." (Svédország Szociáldemokrata Munkáspártjának programja. In: A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai. H.n.é. 97. old.)

Az önálló, összefüggő válságelmélet hiánya nem jelenti a válságok megszüntetésére, illetve a kapitalizmus válseghajlamának csökkentésére irányuló sokoldalú gazdasági és politikai elmélet hiányát. Sőt, a Szocialista Internacionálé frankfurti nyilatkozata a szociáldemokráciát mint a tőkés társadalmi rendszerrel járó betegségek elleni tiltakozó mozgalmat jellemzi. A válságok elkerülésének gondola-

ta szerves része a társadalom szociáldemokrata megreformálásának, mely szerint „a jövő nem a kommunizmusé és nem a kapitalizmusé" (ahogyan a Szocialista Internacionálé 1951. júliusi nyilatkozatában szerepel), hanem a demokratikus szocializmusé. Helyet kap ebben a gazdaságba beavatkozó, fejlett szociálpolitikát folytató jóléti állam, a multinacionális vállalatok és a nagy monopóliumok visszaszorítása, a gazdasági demokrácia (melynek fontos alkotó részei: a teljes foglalkoztatottság, a termelés növelése, az életszínvonal emelése, az általános társadalombiztosítás, a jövedelmek, valamint a tulajdon igazságos elosztása), a termelésnek a közösség általi ellenőrzése, a köztulajdon olyan mértéke, amely képes az alapvető iparágak és szolgáltatások ellenőrzésére, a szocialista tervezés, a kis- és középvállalatok preferálása stb.

A szociáldemokrácia kifejezetten válságelhárító gyakorlati célokat is folyamatosan napirenden tart, sőt a válságban egyfajta továbbfejlődési lehetőséget is fölfedez. A brit Munkáspárt programjának bevezetőjében (1976) ezt olvashatjuk: „A válság nem homályosíthatja el eszményeinket, mi pedig nem veszíthetjük el irányérzékünket. Ellenkezőleg, a válság ugródeszkául kell hogy szolgáljon azokhoz a radikális változásokhoz, amelyek gazdasági erőnk helyreállításához szükségesek." (A brit Munkáspárt programja. In: A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai. H.n.é. 99. old.)

Willy Brandt pedig Európa jövőjéről szólva az Európai Közösség válságprogramjának alapvető elemeiként a következőket jelölte meg.

„1. A Közösségnek válságirányító testületre van szüksége. [. . .] A válságirányítás központi kérdései a következők legyenek: harc a munkanélküliség és az infláció ellen, és mindenekfelett a Közösség együttes energiapolitikájának megteremtésére irányuló erőfeszítések. [. . .]

2. A Közösségnek a realista korlátozások politikájára van szüksége. [. . .]

3. A Közösségnek mindenáron szüksége van a szolidaritás politikájára, az európai demokraták közötti kölcsönös figyelmesség politikájára. [. . .]

4. A Közösségnek a fokozatos integráció politikájára van szüksége. [. . .]

5. A Közösségnek önvédelmi politikára van szüksége mind a világgazdaságot, mind a világpolitikát illetően." (Willy Brandt: Európa jövője. In: A Szocialista Internacionálé és a szociáldemokrata pártok dokumentumai. H.n.é. 127–128. old.)

Mindez a tőkés válság szociáldemokrata értékelésének sokoldalúságát mutatja, amelynek teoretikus háttere a szociáldemokrata reformizmus és a keynesizmus egymásra találása. G. Márkus György mutat rá, hogy ennek egyik oka egy sajátos belső elvi megfelelés: „a szociáldemokrácia számára [. . .] a keynesizmus mind ideológiailag, mind politikailag megváltást hozott: olyan platformra helyezkedhetett, amelyen az általa – az adott rend keretein belül maradó érdekek alapján – képviselt dolgozó tömegek közvetlen anyagi és szociális igényeit a viszonyok radikális megváltoztatása nélkül, a magántulajdon intézményének elutasítása nélkül politikailag felvállalhatta. A keynesizmus alapján találkozott az önkorlátozó kapitalizmus és a reformista jellegű demokratikus szocializmus." (*G. Márkus György:* A szociáldemokrácia reformizmusának közgazdasági tartalmáról a konjunktúra és a válság körülményei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3. sz. 464–465. old.)

Igen fontosak a polgári filozófiai-szociológiai reflexiók a tőkés válságokra. Friedrich Nietzsche a társadalmi bajok okaként a demokráciát jelölte meg, mondván, ha a klasszikus társadalmakat a rabszolgaság intézménye ásta alá, úgy a modern társadalmak a rabszolgaság hiányába fognak belepusztulni. Az ösztönök barbarizálódásában, a társadalom militarizálódásában, egy mitizált hatalomkaratot megtestesítő *übermensch* uralmában vélte megtalálni a kiutat a

dekadenciából. Otto Spengler *A nyugat alkonya* című munkájában – ugyancsak demokráciaellenes éllel – a kapitalizmus válságát mint az egész emberi lét válságát fogalmazza meg. Hasonló nézetet vallott Jose Ortega y Gasset is *A tömegek lázadása* című könyvében: a modern tőkés rendszer azzal, hogy lehetővé teszi a kultúra eltömegesedését, aláássa magát a társadalmat. Karl Jaspers szerint lelki tényezők által determináltan jön létre az emberiség válsága. A polgári kritikának a baloldalt is meghaladni látszó radikalizmusa a „válságmítosz" megteremtésével éppen a kapitalizmus védelmére kelt.

Ami a polgári közgazdaságtan újabb fejleményeit illeti: az 1960-as, 1970-es évek eseményei megingatták a keynesi „jóléti állam" válságkezelő lehetőségeibe vetett hitet. Az előretörő – Milton Friedman nevével fémjelzett – neokonzervatív irányzat a túlzott jóléti gondoskodás redisztribúciós logikájával a *piac* mindenhatóságát állítja szembe, és etikailag a kemény munka becsületét, a fizikai és szellemi kiválóság dicséretét, az új elit szükségességét hangsúlyozza.

Látható, hogy – nem annyira bátorságból, mint kényszerűségből – a kapitalizmus valamilyen módon szembenézett saját válságaival. Ezzel szemben a szocializmusfelfogásba nem épült be saját válsága lehetségességének tudata, következésképpen a válság kezelésének elmélete sem. Igaz, az elmélet és a politika nem tagadta bizonyos krízisszituációk létét, de mindezek pusztán külső, kényszerítő hatások által előállt átmeneti állapotoknak tűntek a gyakorlatban. A szocializmus válsága mint az új rendben rejlő lehetőség egészen az utóbbi időkig alig kapott hangot. Egyfajta önismerethiányra kell-e ebből következtetnünk? Részmozzanatként erre is gondolhatunk, de súlyos leegyszerűsítés lenne itt megállni az okok keresésében.

Szerepet játszott ebben mindenekelőtt a kapitalizmus egyoldalú, vulgarizált értelmezése, melyben e rendszer válságainak állandóan ható jelentőséget tulajdonítottunk, s

ami pedig a kapitalizmusra jellemző – véltük –, nem lehet jellemzője a szocializmusnak. Tehát magát a válságot a kapitalizmus rendszerspecifikus alapvonásának hittük. E nézőpontból a kapitalizmus általános válsága egyszerre töltött el bennünket félelemmel és reménnyel. Félelemmel az általános válságba került kapitalizmus kiszámíthatatlanságától, amely kiútkeresésében esetleg a háborútól sem riad vissza; és reménnyel, hogy e válság egyszersmind feltétlen kiváltója a forradalmi mozgalom erősödésének, majd a kapitalizmus megdöntésének.

Ambivalens magabiztosságunk másik forrása az abba vetett hitünk volt, hogy a szocializmusnak, az új, fejlődő tendenciák hordozójának csak leküzdendő és leküzdhető nehézségei lehetségesek. S e hitet ne soroljuk a dogmatizmus balgaságai közé, mert aligha akadt a világtörténelemben olyan feltörekvő osztály, olyan avantgárd csoport, amely kezdeti nagy nekilendülésének pillanatában előre látta – még kevésbé meghirdette – volna saját válságát. Más kérdés, hogy a forradalmi lelkesedés mesterséges fenntartásának egyik eszköze a válság gondolatának feltétlen távoltartása lett. Hosszú ideig azonban nem önáltatás, hanem valóság volt, hogy csak kezdeti nehézségekkel álltunk szemben, s nem pedig válsággal mint átfogó társadalmi jelenséggel. S amikor már az utóbbi jelei egyértelműen mutatkoztak, még mindig hittünk nem-létében, kikerülésének bizonyosságában. A sztálinizmus időszakának önámításai, a monumentális hazugságok, a mindent megszépítő hurráoptimizmus aligha férhettek meg a nehézségek igazi belső okainak feltárásával, még kevésbé a válságnak – akár csak a válság lehetőségének – elismerésével.

Természetesen ezzel nem állítjuk, hogy a világ első szocialista államának valamiféle átfogó válságot „be kellett volna vallania". Mai tudásunk és álláspontunk alapján is mondhatjuk, hogy számos krízis, nehézség, drámai helyzet lépett föl, de endogén jellegű kifejlett gazdasági-politikai válság kétségkívül nem jelentkezett Szovjet-Oroszország

első évtizedében. Olyannyira nem, hogy a tőkés társadalmakat megrázkódtató 1929–1933-as világgazdasági válság nem érintette a szovjet rendszer lendületes iparosítását. Talán ez is egyik oka volt, hogy a polgári válságmenedzsment-elképzelésekbe beépültek a tervgazdálkodás bizonyos elemei.

A válsággal kapcsolatos tévképzeteink további elvi alapja volt a termelőerők és termelési viszonyok teljes összhangjáról szóló tétel, ami kizárta a szocializmus bármilyen válságának elvi elfogadását. Végül mint okot s egyben az eddig említettek következményét említjük meg azt a ki nem mondott, de a korábbi szocializmusfelfogásban elevenen ható meggyőződést, hogy a szocializmus építése homogén, minőségi tagolás nélküli folyamat, amit jelentős megtorpanás, még kevésbé válsághelyzet nem szakíthat meg.

A szocializmus építésének valóságos megtorpanásai, súlyos drámái, lelassulásai, pangó szakaszai jelentősen megingatták a fenti nézeteinket. A válságjelenségek elemzése, a szocialista önismeret fejlődése – mely utóbbiba a polgári válságelméletek hatása is belejátszott – ma már elengedhetetlenné teszi e problémakör ideológiai tartalmának és gyakorlati jelentőségének feltárását: „A történelmi tapasztalatok megmutatták, hogy a szocialista társadalom nincs bebiztosítva a pangási tendenciák kialakulása és felhalmozódása ellen, sőt súlyos társadalmi-politikai válságok ellen sem." (*M. Gorbacsov:* Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth Könyvkiadó–Pallas Lap- és Könyvkiadó 1987. 45. old.)

A szocializmus reális önértékelésének örvendetes kibontakozása ellenére – melynek része a válság lehetőségének elismerése is – ma újabb fogalmi zavarok és szemléletbeli egyoldalúságok tapasztalhatók. Nevezetesen: amíg korábban az volt jellemző, hogy a válságot – ha egyáltalán elismertük – kizárólag *külső* eredetűnek, a külső körülmények által ránk kényszerítettnek, esetleg ellenséges „aknamun-

ka" következményének – ezért a szocializmustól idegennek és ennek megfelelően ideiglenesnek – tekintettük, addig ma az ellenkező véglet is tapasztalható. Magunk is használjuk az „endogén válság" kifejezést, jelezve, hogy az nem a szocializmus természetétől, belső lehetőségeitől *abszolút* független, külsődleges, véletlenszerű jelenség. Ugyanakkor nem azonosulunk azzal a felfogással, amely a válság okát *kizárólag* belsőnek tekinti. Ezért a válság lehetőségének és elkerülhetőségének elemzése előtt hangsúlyozzuk: a szocializmusnak nincs – és nem is lehet – *tisztán* endogén jellegű válsága; ha mégis ezt a kifejezést használjuk, azzal csak a dogmatikus gondolkodástól szándékszunk elhatárolódni. Ennek első és legfontosabb oka az, amit Marx *A gothai program kritikájá*ban oly világosan megírt: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely saját alapján *kifejlődött,* hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy *keletkezik,* amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, amelynek méhéből származik." (MEM 19. köt. 18. old.)

Következésképpen, ha e társadalom nem saját alapjain fejlődik, akkor az „anyajegyek" közül miért éppen a kapitalizmus válságokra hajló természete maradna ki teljes egészében ezen „örökségből"? Más kérdés, hogy ennek tagadásánál nagyobb hibát akkor követnénk el, ha a szocializmus válságjelenségeit *kizárólag* örökségnek, *csak* maradványnak tekintenénk.

A másik ok nem az alapokkal, hanem a környezettel kapcsolatos. A szocializmusnak ma azért sem lehet tisztán endogén jellegű válsága, mert a modern kapitalizmus, egyáltalán a világ gazdasági folyamatai egy egységes gazdasági világrendet hoztak létre, amely még szervesebbé teszi a különböző rendszerek kapcsolatait, s ez a válságokkal kapcsolatban is érezteti hatását. „Szocialista fejlődésünk (s egyben nemzeti felemelkedésünk vagy hanyatlásunk) *való-*

ságos kontextusa tehát egy túlnyomórészt tőkés világ, s nem utolsósorban egy világgazdaság, amely még döntően kapitalista jellegű, tőkés, sőt monopoltőkés erőkkel és játékszabályokkal." E gazdasági világrend objektív közgazdasági folyamatai és szerkezeti átrendeződése, valamint válságai hatnak a szocialista országokra. „Tovább súlyosbítja a helyzetet – s nehezíti a feltörekvő nemzetgazdaságok pozícióit – az a tény, hogy a világgazdaságnak ez a szerkezeti átrendeződése összekapcsolódott a világgazdaságnak a hetvenes évek elején kirobbant, s voltaképpen azóta is tartó, elhúzódó szerkezeti és intézményi válságával, amely – mint minden válság – rendkívül nagy és rövid idő alatt bekövetkezett megrázkódtatásokat okozott a világgazdaság egészében . . ." (*Szentes Tamás:* Reformfolyamat világgazdasági összefüggésben. Politika–Tudomány, 1987. 4. sz. 7–8. old.)

Tehát a nem saját alapon való fejlődés és a lényegében tőkés világgazdasági rend együttes hatása eleve kizárttá tesz bármiféle „tisztán szocialista" válságot.

El kell utasítanunk azt a másik egyoldalúságot is – s ez nem kevésbé dogmatikus fordítottja a korábbi, kizárólag a kapitalizmus hibáit látó felfogásnak –, mintha csak a szocializmus küszködne válságjelenségekkel. Ez a – gyakorta a legfejlettebb tőkés országokkal azonosított – kapitalizmus problémáit, diszfunkcióit elhallgatja, miközben a szocializmus helyzetének értékelésében minden bajt, hibát, elégtelenséget, lokális diszfunkciót differenciálatlanul válságnak minősít. Ez az univerzális „válságosdi" egy nélkülözhetetlen társadalomelméleti fogalmat, a „válság" fogalmát felszínes és felelőtlen divatjelszóvá degradálja. E szemléletben – s ebben van destabilizáló jellege – nem különül el az egész rendszer válsága a társadalmi részterületek válságától, miként differenciálatlan marad az „egész rendszer" és a „rendszer-egész" válságának különbsége is.

Jelen munkánkkal a válság fogalmi tisztázását szeretnénk elősegíteni, úgy fellépve a válság lehetőségét tagadó

és a válságot univerzalizáló egyoldalúságok ellen, hogy a válság és ellentmondás összefüggését a szocializmus *összfolyamatának* részeként szemléljük. E folyamatnak szerves része kell hogy legyen – s elsősorban ennek mikéntjét keresi ez a könyv – a válság megelőzése, elhárítása vagy felszámolása.

A VÁLSÁG FOGALMI TISZTÁZÁSÁHOZ

Kiindulópontunk az, hogy a válság mint olyan semmiképpen sem tekinthető rendszerspecifikus jelenségnek. Válság és ellentmondás filozófiai összefüggésének tárgyalását kezdjük azzal az előfeltevésnek is tekinthető kijelentéssel, hogy a válság mint társadalmi jelenség mindig meghatározott ellentmondások talaján jön létre. A válság teljesen kifejlett formájában egy olyan *határhelyzet,* amelyből az út vagy az összeomláshoz vezet, vagy pedig hatalmas nekirugaszkodással, koncentrált, célirányos erőkifejtéssel, a depressziós szakaszok folyamatos felszámolásával a társadalom mintegy megújhodva kerül ki belőle.

Válságok megjelenésének elvileg három, egymással szorosan összefüggő *általános oka* lehetséges. Válságok keletkeznek

– bizonyos társadalmi ellentmondás-komplexumok felhalmozódásakor, megoldásuk késlekedése esetén;
– a társadalom fejlődésének alaptendenciáján belüli pályamódosítás szükségességének esetén;
– a szellemi élet paradigmaváltásakor.

Ez utóbbi felismerés Thomas S. Kuhn tudományelméletében található meg mint a tudományos forradalmak szerkezeti sajátossága. Úgy gondoljuk azonban, hogy a paradigmaváltás kuhni felfogása egy általánosabb válságelmélet számára is hasznosítható. Kuhn tudománytörténeti paradigmaváltásnak tekinti például a csillagászatban a kopernikuszi, a fizikában a newtoni, a kémiában a lavoisier-i

fordulatot. A paradigmaváltást megelőzi az új felfedezést előkészítő anomáliatudat, ami „annak fölismerésével kezdődik, hogy a természet valahogy nem felel meg a paradigma (itt a korábban érvényben lévő paradigmáról van szó – *H.V.R.*) keltette várakozásoknak". Ha ez az anomáliatudat túl sokáig tart, válság keletkezik az adott tudományágban. Témánk szempontjából is megfontolandó gondolatokat ad Kuhn további fejtegetése: „Elfogadván, hogy új elméletek feltűnésének szükséges előfeltételei a válságok, a következő kérdés az, hogy hogyan reagálnak a tudósok a válságok létére. [. . .] mi az, amit még hosszú és súlyos anomáliákkal találkozva sem tesznek sohasem a tudósok. Esetleg már kezdték elveszíteni bizalmukat, és fontolóra venni más lehetőségeket is, mégsem adják föl az őket válságba juttató paradigmát. [. . .] ha egyszer egy tudományos elmélet paradigmává emelkedett, csak akkor nyilvánítják érvénytelennek, amikor már van egy helyettesítésre alkalmas, másik elmélet." (*Th. S. Kuhn:* A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat Kiadó 1984. 81., ill. 110. old.) Hogy e tudományelméleti felismerés hogyan kamatoztatható a társadalmi válságok vizsgálatában, arra hamarosan visszatérünk.

Meg kell különböztetnünk továbbá a *részterületek* válságát, az *egész rendszer* válságát és a *rendszer-egész* válságát. Értelmezésemben az első kettő között csak mennyiségi különbség van, és mindkét válságtípus feloldható az alrendszer vagy az egész rendszer minőségi változtatásával úgy, hogy nem feszíti szét a fennálló társadalmi rend kereteit. Ezzel szemben a rendszer-egész válsága – s ezen az általános válságot értem – a rendszert mint totalitást érinti. Mögötte a társadalom antagonisztikus ellentmondásai közül az alapvető ellentmondás kiéleződése áll. E válság a társadalmi élet valamennyi alapterületét képező részek összességére kiterjed, nemzetközi kihatásában pedig totális jellegű. Mindezek ellenére az általános válság a politikai rendszert és a társadalmi-gazdasági rendet illetően nem rejti

magában a közvetlen bukás veszélyét. Ilyen helyzet akkor áll elő, ha a kapitalizmus konkrét válsághelyzetei, valamint a szocialista forradalom objektív és szubjektív feltételei találkoznak. Ekkor a kapitalizmus mint rendszer-egész összeomlásában alapvető szerepet játszik az általános válság.

Az általános válság a rendszernek mint egésznek a válsága, amely nem ideiglenes nehézségeket tükröz és nem a társadalom egyetlen területén lép föl, hanem a társadalom minőségét meghatározó termelőerők és termelési viszonyok talaján. Az adott társadalmi rendszerben nem oldható meg, mert antagonisztikus ellentmondásokat hordoz. Mint ilyen kihat a társadalom minden szférájára, azok valamennyi ellentmondására. Az általános válság nem egyszerűen az egyéb területeken fellépő válságok összessége.

A gazdaságban, a politikai szférában fellépő válságok külön-külön nem feltétlenül az általános válság megjelenései. Ezért ezeknek a „részválságoknak" folyamatos megoldása az általános válságot képes látenssé tenni és elviselhető keretek közé szorítani. Ezért van az, hogy az általános válság kibontakozása ellenére egy rendszer képes gazdasági fellendülésre, jelentős tudományos-technikai fejlődésre is. Maga az általános válság *így végső soron igen, de közvetlenül és permanensen nem* veszélyezteti magát a tőkés rendszert. Az általános válság csak egy rendszer-egész világtörténelmileg – ami nem azonos a konkréttal, aktuálissal – idejétmúlt jellegét fejezi ki, amely ugyan a rendszer majdani összeomlásának *általános bázisa, de nem közvetlen oka.* Arra csak akkor kerül sor, ha kiegészül a gazdasági, politikai és bizalmi válság egyidejűleg fellépő, egymásra rétegzett és egymást felerősítő megjelenésével, amikor a hatalmon lévő osztály képtelen a válság kezelésére (nem tud a régi módon kormányozni), ha a bizalmi válság jól szervezett rendszerellenes politikai akciókba csap át, s ha mindehhez egyéb objektív és szubjektív feltételek társulnak.

Más a helyzet a szocializmus válságaival. Azzal, hogy

kimondtuk az általános válság imperialista rendszerspecifikus voltát, egyben megfogalmaztuk azt is, hogy a szocializmusnak nincs és nem lehetséges általános válsága. Nincs, mert mint a kapitalizmusból a kommunizmusba való, hosszú történeti átmenet, mint új termelési viszonyok hordozója, ahol a termelőerők és a termelési viszonyok között nem áll fenn antagonisztikus ellentmondás, mint egy világtörténelmileg új, az emberiség igazi történetének kezdetét jelentő szint semmiképpen nem tartalmazhatja a történelmileg idejétmúlttá válás ellentmondásait. A szocializmusban is van azonban válsághelyzet, melyet a társadalom egyes alrendszereinek vagy akár azok többségének elégtelen működése idéz elő, mégpedig több szinten. Keletkezhet válság a társadalmi élet egy-egy nagy ágazatában, a gazdaság, politika, kultúra területén. Válságba juthatnak a társadalom egészét átfogó, azokat átszövő társadalmi jelenségek, s fölléphet erkölcsi, bizalmi, ökológiai stb. válság. Létezhetnek válságok egy-egy szűkebb területen, egy-egy ipari ágazat, egy-egy kulturális terület kritikus helyzete esetében, amikor helyesebb válságjelenségekről szólni. S végül a szocializmus építése során ideiglenesen válságba juthat az egész rendszer is, ugyanis a válság időbeli elhúzódásának és elmélyülésének arányában igen nagy a részválságok egymásba kapcsolódásának valószínűsége. Bármely forma megjelenése növeli a többi forma megjelenésének esélyeit, stabil és makacs módon csak együtt létezhetnek, s csak együttes megoldásuk képes tartósan korlátozni újbóli megjelenésüket.

Azt láthatjuk tehát, hogy a kapitalizmus és a szocializmus témánk szempontjából nem abban különbözik, hogy az előbbiben van válság, az utóbbiban pedig nincs, hanem abban, hogy a kapitalizmus imperialista szakaszában fellép az általános válság mint a *rendszer-egész* válsága, míg a szocializmusban az összes kedvezőtlen körülmények egybejátszása esetén is „csak" az *egész rendszer* kerül válságba. Következésképpen az imperializmus számára saját ál-

talános válságához való viszonya mint a *túlélés*, a szocializmus számára egy átfogó válság mint a *megkapaszkodás*, majd egy átfogó *megújulás* feladata jelentkezik. Egyébként mindkét társadalmi formáció számára átfogó részterületeik válsága a megújulás lehetőségeit rejti magában.

Az imént kifejtettekből következően összekapcsolandónak vélem a válságot és az ellentmondást, a válság jellegét és megoldásának módját pedig lényegében levezethetőnek tartom az ellentmondás jellegéből és megoldásából. Jelenti-e ez, hogy az ellentmondások adekvát kifejezése a válság? Úgy vélem, nem. Az ellentmondás léte a szocializmusban a társadalmi élet állandó velejárója. A válság viszont ellentmondások megjelenésének sajátos, koncentrált, kiélezett, spontán folyamatok eluralkodását mutató és magas társadalmi árat követelő módja. Az ellentmondások felhalmozódása megoldásuk objektív és szubjektív okok által történő késlekedése esetén lép föl.

Azonban az egybeesés többnyire nem a véletlen műve, hanem egyik megoldatlan ellentmondás oka lehet egy másik kialakulásának, vagy korlátozhatja annak megoldását. Rendszerint a gazdasági válság jelenik meg elsőként, ezt követi a politikai válság (amin belül a folyamat az eszmei válság felől halad az intézményi válság felé), végül pedig felléphet a bizalmi válság. Nincs szabályszerűség a sorrendben, elvben a folyamat a bizalmi válsággal is kezdődhet, például kormányválságok esetén ez a tipikus. A válság kialakulásának a súlyos ellentmondások egybeesésén túl az is jellemzője, hogy az ellentmondásos egységet alkotó egyensúly és egyensúlytalanság közül az egyensúlytalan állapot válik tartósan uralkodóvá.

Az egyensúlyt nem az ellentmondást nélkülöző harmonikus állapottal azonosítom, hanem dinamikus ellentmondásos viszonynak vélem, mely folyamatosan megbomlik és helyreáll. Csaknem valamennyi ellentmondás fontos tartalmi eleme az egyensúly és annak megbomlása. Ha az utóbbi válik uralkodóvá egy adott társadalmi jelenségben

(nagyobb társadalmi szférában vagy a társadalom egészében), és ha hiányoznak az önszabályozó mechanizmusok, akkor annak állapota visszafordíthatatlanná válik. Ilyenkor az adott területen súlyos diszfunkciók lépnek föl, melyek válságba sodorják a rendszert, s csak a válság fölszámolása lehet az ellentmondások megjelenésének és megoldásának módja. A válság ugyanis – amellett, hogy megoldatlan ellentmondások terméke – az ellentmondás megoldásának lehetőségét is felkínálja. Marx mutatott rá arra, hogy a túltermelési válságok a termelés zuhanásszerű visszaesésével, a felhalmozott áruk egy részének megsemmisítésével, a tőke és munkaerő áramlásával, a piac felvevőképességének lassú szélesedésével helyreállíthatják a megbomlott egyensúlyt. Minden válságról elmondható azonban, hogy olyan gazdasági, politikai, strukturális átrendeződéseket indukál, amelyek a válságot előidéző ellentmondások megoldását segítik elő.

A SZOCIALIZMUS ELLENTMONDÁSAI ÉS A VÁLSÁG PROBLÉMÁJA

A szocializmust építő országok történetének dogmatikus szakaszában sem volt kétséges, hogy a szocializmus nem ellentmondásmentes társadalom, s benne az antagonizmusok uralmát, ezt követően az antagonizmus és nemantagonizmus kevert jelenlétét (az utóbbi dominanciájával) végül fel fogja váltani a nemantagonisztikus ellentmondások uralma. Ez utóbbi valamennyi más természetű ellentmondással abban egyezik, hogy alapvető tartalma a kölcsönös feltételezettség és kizárás, hogy ezek viszonya minden mozgás és fejlődés belső tartalma, megoldásukkal pedig nem az abszolút harmónia, hanem újabb ellentmondások lehetősége keletkezik.

A nehézséget egy adott szakaszban inkább az okozza, hogy milyen társadalmi jelenségeket tekintsünk ellentmon-

dásosnak, mi tekinthető alapvető és mi fő ellentmondásnak. E kérdéssel kapcsolatban a különböző szerzők álláspontja meglehetősen nagy eltérést mutat. Úgy tűnik, *a szocializmus alapvető ellentmondásának* feltárása feltételezi a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megértését. Az alapvető ellentmondás legfőbb jellemzője, hogy az adott jelenségnek a totalitás minőségével való kapcsolata szükségképpeni és feltétlen. A társadalom esetében ez a termelőerők mindenkori fejlettségével és a termelési viszonyok alapjellemzőivel függ össze, így az alapvető ellentmondás sem lehet más, mint e kettő sajátos viszonya.

Idézzünk Marxtól néhány, ezzel kapcsolatos passzust, amelyben azt a gondolatot is megtaláljuk, hogy az ellentmondás megoldása rendszerint nem több, mint az ellentmondásokban való mozgás, az alapvető ellentmondás a termelőerők és a termelési viszonyok folyamatos kölcsönhatásában van, valamint hogy a kapitalizmus válsága elválaszthatatlan ettől az ellentmondástól. A tőkés termelés a világpiac megteremtésével, a természet egyetemes elsajátításával, használati érték és csereérték különválasztásával, termelés és gazdaság kettészakításával egyszerre hozza létre ugyanannak a termelésnek a feltételeit és korlátait. Ahogy *A tőké*ben olvashatjuk: „E tőkés termelési mód ellentmondása [. . .] éppen abban áll, hogy a termelő*erők* abszolút fejlesztésére irányuló tendenciája állandó összeütközésbe kerül azokkal a sajátos termelési *feltételekkel,* amelyek közepette a tőke mozog és mozoghat." (MEM 25. köt. 245. old.) „A tőkés termelés korlátja tehát – fűzi ehhez hozzá Tőkei Ferenc – maga a tőkeviszony, munka és tulajdon teljes elválásának formája – ugyanaz, ami megalapozta a termelőerők abszolút fejlesztésére irányuló tendenciát." (*Tőkei Ferenc:* A társadalmi formák elméletéhez. Kossuth Könyvkiadó 1971. 170. old.)

A tőke három fő – Marx által összefoglalt – jellemzője, egyben az alapvető ellentmondás részletesebb megfogalmazása a következő:

– a termelési eszközök kevesek kezében való koncentrációja,
– a munkának társadalmi munkaként való megszervezése,
– a világpiac kialakítása.

Mindezek következtében – Marx szavaival – „A tőkés termelésben lényegében bennerejlik [. . .] a piac korlátjára való tekintet nélküli termelés." (MEM 26/II. köt. 487. old.)

Mindezek mögött a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás ellentmondása húzódik meg mint alapvető ellentmondás, amelyet a tőkés viszonyok állandóan újratermelnek és állandóan leküzdenek, hogy ismét újratermeljék azokat. Ez az ellentmondás a társadalmi termelés társadalmi kisajátításával oldódik meg, amely azonban ismét nem ellentmondásmentes állapotoknak adja át a helyét. E történelmi tett eredménye, hogy „ezzel a tőkés elsajátítási módot, melyben a termék először a termelőt, de azután az elsajátítót is leigázza, felváltja a termékeknek az az elsajátítási módja, mely maguknak a modern termelési eszközöknek a természetében van megalapozva: egyfelől közvetlenül társadalmi elsajátítás a termelés fenntartásának és kibővítésének eszközeként, másfelől közvetlenül egyéni elsajátítás létfenntartási és élvezeti eszközként." (MEM 20. köt. 275. old.) A termelőerők és termelési viszonyok általánosan megfogalmazott ellentmondása attól válik egy adott berendezkedés jellemző *alapvető ellentmondásává,* hogy konkrét történelmi formát ölt, miként a kapitalizmus alapvető ellentmondásának marxi felfedezése is a társadalmi termelés és egyéni elsajátítás ellentmondására mutat rá, ami nem más, mint a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásának konkrét tőkés formában való megjelenése.

De mi a szocializmus alapvető ellentmondása, illetve annak konkrét formája? Bármennyire is paradoxnak tűnik, a szocialista forradalom azzal, hogy a termelés társadalmasítása mellé megteremtette a kisajátítás társadalma-

sítását is, az alapvető termelési eszközök köztulajdonba vételével egyszerre oldotta meg a tőkés termelés alapvető ellentmondását és hozta létre *saját alapvető ellentmondásának* feltételét.

Miről is van szó közelebbről? A szocialista gazdaság a tőkés magánelsajátítás formájának felszámolásával megszüntette a kapitalizmus alapvető antagonisztikus ellentmondását. A társadalmi termelés és társadalmi elsajátítás egyben megteremtette annak a lehetőségét, hogy „a szocialista gazdaságnak nem immanens jellemzője többé, hogy a termelőerők mozgása mindig megelőzze a termelési viszonyok fejlődését, s hogy így ez utóbbiak – akár vállalati, szektorális vagy társadalmi méretekben – rendszeresen »béklyókká« válva akadályozzák a termelőerők kibontakozását". (*Szabó Kálmán:* A termelőerők és termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1976. 13. old.) Ebből egy folyamatos összhang következnék, amelyet az idézett szerző azonban néhány megszorító megjegyzéssel lát el. Nevezetesen: ez az összhang relatív, a keletkező ellentmondások erősödése vagy feloldása kiindulhat a termelőerők, de a termelési viszonyok oldaláról is: „minthogy a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásai akaratunktól függetlenül léteznek, a szocialista társadalomban *sem kizárt az a lehetőség, hogy konfliktust okozó nyílt ellentétekké* fejlődjenek". (Uo. 15. old.) Ebben a munkájában Szabó Kálmán a szocializmus történeti stádiuma alapellentmondását „a termelés társadalmasítottságának jellege és az elkülönültségi viszonyokkal terhes elsajátítás társadalmi formája között" véli felfedezni. (Uo. 27. old.)

1987-ben, mintegy az előbbieket folytatva, rámutat a szerző, hogy „miközben az állami tulajdon megmarad az eredendő – formális tulajdonjogi – *egyöntetűségében,* az áru-pénz viszonyok szocialista sajátkénti elismerésével, a vállalati önálló gazdálkodás kereteinek megteremtésével gyakorlatilag legitimálódott az elméletileg rég felismert

faktuális igazság, a *gazdasági elkülönültség*". (*Szabó Kálmán:* A tulajdonviszonyok változásai és társadalmi következményei. In: Közös gondolkodás a szocializmusról. Kossuth Könyvkiadó. 1988. 2. köt. 231. old.)

Ellentmondásba került tehát az áru- és pénzviszony, a vállalati önállóság a közösségi tulajdon tagolatlan formájával, ami számos negatív következménnyel járt. Csak néhány példát ragadjunk ki: az említett ok miatt a vállalatoknál a rövid távú érdekeltség vált dominálóvá, így még a jelentős felhalmozás sem vezetett alapinnovációhoz, a technikai fejlesztés és az alaphatékonyság javulásához, intenzív fejlesztés nélkül pedig nem mehet végbe a gyors piaci viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodás. A vállalatok érdekeltségét pedig a legjobb központi politika sem tudja pótolni. Az állami tulajdonnak az árutermeléshez illeszkedő tagolódása nélkül nem tud létrejönni az az érdekeltség, amely a fajlagos anyag-, energia-, munkaerő-felhasználás csökkentésével, a csúcstechnológiához szükséges tőke megteremtésével stb. biztosítaná a termelés olyan egyensúlyát, mely a külgazdasági piac igényeihez és a növekvő hazai szükségletekhez igazodni tudna.

S ezzel már – legalábbis logikai szálon – el is érkeztünk a termelőerők és termelési viszonyok egyik történelmileg konkrét formájához. De hol van ebben a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondását absztraktabban kifejező azon alapvető ellentmondás, amelyet *a társadalmi termelés és társadalmi elsajátítás ellentmondásaként* jelöltünk meg? A társadalmi elsajátításnak a vállalatok redisztributív, tőkekorlát nélküli, a dolgozók teljesítményétől nem eléggé függő tevékenységében megjelenő formája kerül ellentétbe a társadalmasított termelőerőkkel és egyben a termelés társadalmi jellegével. Hiszen a megtermelt többletértéknek az említett módon való elsajátítása lelassítja a termelőerők fejlődését, korlátozza a termelés társadalmasultságának kibontakozását. Ez utóbbin a fejlett termelési eszközök révén a munkamegosztás, a specializáció és a ko-

operáció terén elért magas színvonalat, valamint a valós és differenciált társadalmi szükségletekre történő nyereséges termelést értjük. A társadalmi termelés oldaláról nézve az ellentmondást, azt tapasztaljuk, hogy a termelés társadalmasítottságának tagolatlan és egyben államigazgatási formái – mint a tulajdonviszony konkrét formája – nem teszik lehetővé a termelőerők fejlődését, s ezen belül (érdekeltséghiány, szükségképpeni alacsony munkabér, fejletlen, a csúcstechnológiától messze lemaradó technikai szint stb. folytán) eleve lehetetlenné teszik a képességek szerinti munkát, mert épp annak feltételeitől fosztják meg a dolgozót. A képesség szerint végzett munka pedig aligha szakítható el a munka szerinti részesedéstől és a termelés valóban társadalmi jellegétől. Ha pedig mégis, akkor ez az elosztási elv mindig „túlteljesíti" az elosztást (vállalati és egyéni formában egyaránt), s akkor már csak ezért is előáll az a helyzet, hogy a szükségletek társadalmilag kóros méretekben előtte járnak a termelésnek.

Az alapvető ellentmondás itt és most Magyarországon (de feltehetően a többi szocialista országban is) ilyen módon nyilvánul meg. Ez vagy az ennek további tartalmi elemeit képező, illetve az ebből származó ellentmondások (hisz minden erőltetés nélkül ide sorolhatók a világpiaci versenyképtelenség közvetítésével a külkereskedelmi egyensúly hiányából, a műszaki elmaradottságból, a vállalati kooperáció gyengeségeiből, az innováció elmaradásából származó ellentmondások és a belőlük fakadó társadalmi feszültségek) felhalmozódása, kiéleződése a legfőbb oka és alapja a szocializmus társadalmi válságjelenségeinek. Tény, hogy ma – legalábbis nálunk – az áru- és pénzviszonyok korlátozása, a termelési viszonyok, ezen belül a tulajdonviszonyok formafejlődésének elmaradása képezi a fő forrását a termelőerők alacsony szintjének, amely a felszínen látható módon a termelés és fogyasztás ellentmondásában jelenik meg. A termelőerők és termelési viszonyok mai állapotukban nem képesek egymásra kellő húzó-

erőt gyakorolni, sőt bizonyos határok között az egyik korlátozza a másikat.

Megemlítendő – mivel témánkban az egyensúly problémája külön fontossággal bír –, hogy az alapvető ellentmondás mindenekelőtt az egyensúlybomlások sorozatában jelenik meg. Nincs egyensúlyban az árualap és a fizetőképes kereslet, vagy másként az összkereslet és az összkínálat, a külkereskedelmi mérleg, a hazai költségvetési mérleg (nagymértékű a költségvetési deficit), a termelőágazat és az infrastruktúra, a teljesítmény és az igények – hogy csak a legsúlyosabbakat és legismertebbeket említsük.

A fő ellentmondás is közvetlenül kapcsolódik az alapvető ellentmondáshoz, amennyiben az ma nálunk „a technika, a termelés és a szolgáltatások terén való lemaradottságunk a világtendenciáktól. Ez egyben mint szerkezeti válság is kifejezhető." (*Berend T. Iván:* Szocializmus és reform. Akadémiai Kiadó 1986. 168. old.) Már a fő ellentmondásnak ilyen megjelölése is utal arra, hogy egy jelenség életében bármennyire is a belső ellentmondásoknak van meghatározó szerepük, nem hanyagolhatóak el a külsők sem. Mivel a válság és ellentmondás tartalmi egységet képez, a válság esetében sem mellékesek a külső ellentmondások. Azzal is kiegészíthetjük válság és ellentmondás összefüggését, hogy az előbbi a külső és belső ellentmondások találkozási pontján lép föl. Így válságkeltő tényező lehet egy adott országra nehezedő külső gazdasági nyomás, katonai fenyegetettség, erőn felüli katonai kiadások, illetve más országok, világrészek, nemzetközi konszernek, bankok válsága, ha azok súlyos belső problémákkal találkoznak.

Válság és ellentmondás felvázolt sajátos egységéből következik, hogy *az ellentmondások megoldásától függ a válságok rendeződése,* teljes eltűnése is. Maga a válság mint az ellentmondás megjelenése és egyben következménye megszűnésében is az ellentmondáshoz, annak megoldásához kötött. Ha ez az összefüggés fennáll, akkor már a vál-

ság megelőzése és kialakulóban lévő formáinak elhárítása is az ellentmondások mindenkori kezelésével lehetséges. Mindez azonban csak a következő megszorításokkal érvényes:

– Nem táplálhatunk olyan illúziót, hogy a válságelhárítás szempontjából minden az ellentmondások megoldásán múlik. Az ellentmondások megoldása ugyanis az objektív folyamatokban nem fordítja azonnal vissza a tovagyűrűző válságot, pl. a gazdasági válság nyomán keletkező erkölcsi, politikai vagy bizalmi válságot.

– Ennél is fontosabb azonban, hogy az ellentmondás megoldása nem pusztán a politikai vezetés elhatározásától függ. Ennek legalább két oka van. Az egyik az, hogy az egységes gazdasági világrendszer (amely természetesen magában hordja a kapitalizmus és szocializmus, fejletlen és fejlett országok mély ellentmondásait) működése közepette nagyszámú nemzetközi válság és ellentmondás lehetséges, melyek megszüntetése nem egyetlen gazdaság, nemzet vagy mozgalom szubjektív akaratának kérdése. A másik ok abban rejlik, hogy minden ellentmondás megoldása (tehát a belső és a regionális jellegűeké is) számos anyagi-tárgyi, nemegyszer szociálpszichológiai feltételektől is függ, amelyek kialakulása időt igényel. Amilyen életveszélyes a feladatok halogatása e feltételek hiányára való hivatkozással, ugyanilyen veszélyes az akarat, a jó szándék, a hozzáértés hiányát voluntarista módon feltételezni minden ellentmondás megoldatlansága láttán.

– Végül megjegyezzük, hogy bár minden válságelhárítás az ellentmondasok megoldását igényli, nem minden ellentmondás-megoldás válságelhárítás. Ennek két oka van. Az egyik – mint többször hangsúlyoztuk –: nem minden ellentmondás vezet válsághoz, tehát megoldásuknak nincs közvetlen köze a válságelhárításhoz. A másik tényező pedig az, hogy az ellentmondások léte, megoldása és újak keletkezése a társadalmi változások és a fejlődés belső tartalmát képezi, megoldásuk tehát lényegesen szélesebb társa-

dalmi szerepet tölt be, mint a puszta válságelhárítás. Biológiai hasonlattal élve: a táplálkozás, a mozgás, a tisztálkodás egészségmegőrző tényező, de nemcsak azért eszünk, járunk, dolgozunk, sportolunk és tisztálkodunk, hogy egészségesek maradjunk, hanem hogy egyáltalában létezzünk, anyagiakban és szellemiekben gyarapodjunk, élvezetekhez jussunk és éljük életünket.

Mindazonáltal az ellentmondás-megoldás és a válság megelőzése és felszámolása elvi és gyakorlati egységet alkot. Ezzel egyszersmind a válság és a fejlődés is egyfajta egységet képez. Ennélfogva a válság nem azonosítható vulgáris módon az összeomlással. Természetesen egységük nem dialektikus egység, amennyiben a fejlődés nem feltételezi a válságot.

Válság és fejlődés elvont összefüggését szélesebb társadalmi területekre is extrapolálhatjuk a már idézett szerző, Th. S. Kuhn tudományfejlődési elgondolása alapján. A következőket olvashatjuk könyvében: „Amikor [. . .] valamely anomália kezd többnek látszani, mint a normál tudomány egyik rejtvényének a sok közül, akkor megkezdődik az átmenet a válság, a rendkívüli kutatások időszakába." Ilyenkor „mind több megoldási kísérlet jár együtt a paradigma kisebb-nagyobb módosításával, ezek közül nincs két egyforma változat, részben mindegyik eredményes, de egyik sem elég sikeres ahhoz, hogy a tudományos közösség paradigmaként elfogadja. [. . .] a válság egy új paradigma-jelölt megjelenésével és az elfogadása körül folyó küzdelemmel végződik." (*Th. S. Kuhn:* A tudományos forradalmak szerkezete. 117–119. old.)

Mindezt lefordítva a társadalmi válságok dialektikájának nyelvére, a következők adódnak:

– a válságot ellentmondások felhalmozódása előzi meg, amikor is a régi kategóriákkal már nem lehet értelmezni a jelenségeket, eseményeket;

– a válság a kutatások, a társadalmi folyamatok tevékeny szakasza;

– a megoldások keresése során az alternatívák sokasága jelenik meg;

– a válság egy életképesnek látszó alternatíváért folyó küzdelemben oldódik meg.

Válság és fejlődés (mégpedig a forradalmi átalakulás) konkrét összefüggésére Lenin mutatott rá sokoldalúan. A Kommunista Internacionálé II. kongresszusán tartott beszédében (1920) ezeket mondta: „Most elérkeztünk a forradalmi válságnak mint forradalmi tevékenységünk alapjának kérdéséhez. És itt mindenekelőtt két elterjedt hibára kell rámutatnunk. Egyfelől a polgári közgazdászok, az angolok választékos kifejezése szerint, egyszerű »nyugtalanságnak« tüntetik fel ezt a válságot. Másfelől, a forradalmárok néha azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a válságból egyáltalán nincs kivezető út. Ez tévedés, teljesen kiúttalan helyzet nincs." Majd így folytatja: „A burzsoá rend az egész világon hatalmas forradalmi válságon megy át. A forradalmi pártoknak most a gyakorlatban kell »bebizonyítaniuk«, hogy elég tudatosak, elég szervezettek, elég egybeforrtak a kizsákmányolt tömegekkel, elég határozottak, elég hozzáértőek, hogy kihasználják ezt a válságot, a sikeres, a győzelmes forradalom érdekében." (Lenin Összes Művei – a továbbiakban: LÖM –, Kossuth Könyvkiadó 1963–1979. 41. köt. 216. old.)

Noha, mint ismeretes, e válság talaján akkor nem következett be forradalom, mégis ezt a szövegrészt választottuk annak kiemelésére, hogy a válságból van kivezető út, bizonyos válságok alkalmas talajt képeznek a forradalom számára, és hogy a forradalomnak a válságon kívül számos feltétele is van. Önmagában semmilyen válság nem idéz elő forradalmat. S ha már érintettük a „fejlődés vagy összeomlás" kérdését, ezt ki kell egészíteni azzal, hogy természetesen elvben minden válság összeomlást jelent azon társadalmi erők számára, amelyek a válságot előidéző struktúrákat és folyamatokat képviselték, s csak azok számára fejlődési alap, amelyek új célokat, alternatívákat állí-

tanak a régiek helyére, s megvalósításuk feltételeit is képesek megteremteni. Bizonyos értelemben a válságok kedvező körülményeket biztosítanak e feltételek megteremtéséhez egy olyan sajátosságukkal, amelyre szintén Lenin hívta fel a figyelmet: „a válságok nagy jelentősége abban áll, hogy nyilvánvalóvá teszik azt, ami rejtve van, félredobják azt, ami esetleges, felszínes, jelentéktelen, félresöprik a politikai szemetet, feltárják a valóságban végbemenő osztályharc igazi rugóit". (LÖM 31. köt. 325. old.)

Mindezek után felmerül a kérdés: lehetnek-e a szocializmus válsághelyzetei hasonló módon a forradalmi átalakulás általános alapjai, ahogy azt Marx és Lenin a kapitalizmusról feltételezte, és amit az októberi forradalom bizonyított? Első megközelítésben azt kell mondanunk, hogy a szocializmus mint egy új, haladó társadalmi rend kialakulásának első szakasza válságaival nem új forradalmat érlel, hanem a megtorpant forradalmat hozza újra lendületbe. A szocializmus válsága nem fejlődésének, hanem működési zavarának biztos jele és előrehaladásának komoly fékező ereje. (Egyébként ez minden válsággal küszködő társadalomra is vonatkozik.) Ennek ellenére, ha már létrejöttek, a szocializmus válsághelyzetei is lehetnek a fejlődés kiindulópontjai, előremozdítói. Egyébként a szocializmus részleges válságai, amelyek semmiképp sem bukásának alapjai, sikeresen használhatóak nemcsak részleges javítgatásokra, hanem a fejlődés felgyorsítására, új megoldások keresésére is.

Nem véletlen, hogy számos szocialista ország a válságjelenségek talaján is megújulásra, radikális reformokra, minőségi változásra kényszerül. A szocializmus válságai rendszerint egy adott időszak jellegzetes fejlődési forrásainak kimerülésével, a pályamódosítás szükségességével jelentek meg. Más kérdés, hogy annak felismeréséhez, hogy az adott típusú és minőségű tartalékok kimerültek és szükség van pályamódosításra, nem kell a válságjelek drámai jelzéseit bevárni. Ellenkezőleg, ha a pályamódosítás válság

talaján, illetve annak felszámolása eredményeként jön létre, az a szocialista építőmunka súlyos hiányosságaira utal. Maga a továbbfejlődés ilyenkor túl sok akadály leküzdésével haladhat előre és túl nagy árat követel.

Kényelmes megoldás lenne kijelenteni, hogy a válság minden formáját sikeres gazdasági építőmunkával, hiánytalan helyzetfelméréssel, reális talajon nyugvó társadalompolitikával stb. el lehet kerülni. A kérdés ilyen megközelítése több okból is hibás, mivel:

– jelen van benne az az aufklerista szemlélet, mely szerint mindent meg lehet ismerni, s a tudás mindenható: a helyes nézetek elfogadtatása és elfogadása feltétlenül eredményhez vezet;

– rejtetten feltételezi a szocializmus abszolút racionalitását, figyelmen kívül hagyva, hogy még a legcéltudatosabb tevékenység végeredménye is több vagy kevesebb, de mindenképpen más, mint ahogyan eredeti elképzelésekben szerepelt. Nem veszi figyelembe, hogy a társadalmi törvényszerűségek objektíve érvényesülők, tendenciajellegűek, s úgy realizálódnak a tudatos emberi tevékenységen keresztül, hogy a cselekvések egyszersmind egymásnak – szubjektivitásból és eltérő érdekekből fakadóan – is ellentmondanak, egymást keresztezik. A társadalom fejlődésének ez a sajátossága a szocializmusban mint hosszú történelmi átmeneti korban sem szűnik meg.

A sikeres társadalmi építőmunka tehát önmagában nem zárja ki a válság lehetőségét, mert éppen ennek során keletkezhetnek olyan feltételek és körülmények – a korábbi társadalmi tartalékok kimerülése, váratlan nemzetközi feltételek megjelenése, az eredmények által is elfedett, látens folyamatok felszínre jutása formájában –, amelyek válságba sodorhatnak egy-egy területet. A továbbiakban a válság elkerülésének, elhárításának elvileg lehetséges, egymásba átmenő és egymást feltételező útjait, módjait, eszközeit és feltételeit vesszük sorra.

EGYENSÚLYTEREMTÉS A TÁRSADALMI FOLYAMATOKBAN

OBJEKTÍV EGYENSÚLY A TÁRSADALOMBAN

Abból a korábbi megállapításunkból, hogy a szocializmus nemegyszer válsághoz vezető egyensúlytalansággal küzd, az a következtetés adódik, hogy minden egyensúlymegőrzésre irányuló gazdasági és társadalompolitikai lépés egyben válságelhárítás is. Hogy elkerüljük az indokolatlan leegyszerűsítéseket, s hogy világos legyen, mit értünk egyensúlyteremtésen, vissza kell térnünk a kérdés alapjaihoz.

A társadalom, mint minden totális (teljes) nyitott rendszer, egyben dinamikus egyensúlyban lévő rendszer is. Az ilyen rendszerekre – mint amilyen az élővilág is – az jellemző, hogy bonyolult belső mozgásaik és létfolyamataik révén a változó külső környezettel szemben is képesek saját dinamikus állandóságuk megőrzésére. A dinamikus állandóság, illetve egyensúly minimálisan a következőket jelenti:

– a dinamikus egyensúly fennállása esetén a rendszer mint egész változatlan, de e „változatlanságon" belül különböző előjelű változások mennek végbe;

– a totális rendszerek részeik belső kölcsönhatása következtében állandó növekedésben, illetve fejlődésben vannak;

– sajátos viszonyban vannak külső környezetükkel, amennyiben környezetük változásával szembeni „ellenállásukat" nem statikus belső változatlansággal fejtik ki, hanem a környezethez való aktív alkalmazkodással.

E sajátos állapot, a dinamikus egyensúly, egy olyan működési jellegzetesség által jön létre, amit *önszabályozottságnak* nevezünk. Ez első megközelítésben azt jelenti: az önszabályozott rendszer úgy van berendezve, hogy benne minden zavaró hatás önmagától működésbe hozza azt a kompenzációs apparátust, melynek feladata a kár semlegesítése és helyrehozása. E „titokzatos apparátus" nem más, mint a *negatív visszacsatolás* képessége, az ún. *feedback* mechanizmus érvényesülése. Amíg az egyszerűen vezérelt rendszerekben az történik, hogy a rendszer első tagja információt szerez, ezek az információk jelek formájában a vezérlő berendezéshez jutnak, s feldolgozásuk után – egy beavatkozó apparátus közvetítésével – a vezérelt berendezésben bekövetkezik a kívánt hatás, addig az önszabályozott rendszerekben nemcsak a vezető hat a vezéreltre, hanem a vezérelt is visszahat a vezetőre. E visszacsatolás biztosítja az adott folyamat önkontrollját és önmaga korrigálásának lehetőségét.

Ennek konkrét formái, materiális hordozói és struktúrái természetesen eltérőek attól függően, hogy az élő szervezetekben, a társadalomban, vagy az ember által létrehozott bonyolult önvezérlő kibernetikai gépekben érvényesülő folyamatokról van-e szó. A társadalomban a dinamikus egyensúlyt biztosító visszacsatolás az emberi tevékenységen keresztül érvényesül és annak valamilyen tudatosodásával jön létre. Annál kevesebb késlekedéssel, annál kisebb társadalmi költségek árán képesek a folyamatok beállni a „kívánt értékre", minél nagyobb mértékben irányul az emberi tudatosság a különböző objektív törvényszerűség célszerű alkalmazására, valamint a valós társadalmi érdekekre. A törvényszerűségek félreismerése, illetve a folyamatokba való alkalmatlan vagy nem megfelelő időpontban történő beavatkozás lehetetlenné teszi a negatív visszacsatolás érvényesülését. Sőt pozitív visszacsatolás jöhet létre, amely öngeneráló jellegével – mint majd visszatérünk rá – közvetlen válsághelyzet kialakulását idézheti elő.

A dinamikus egyensúlyon belüli arányeltolódásokat természetesen nem lehet és nem szabad csak az emberi tevékenységre, a rossz beavatkozásokra visszavezetni. Mint a dinamikus egyensúlyról elmondtuk, ez állandóan megbomló és újratermelődő egyensúly; a *feed-back* reakció is legtöbbször a „kívánt értéktől", tehát a normálistól való eltérés hatására lép be a folyamatba. A társadalmi egyensúly megbomlását sokféle tényező hatása eredményezheti. Ilyen lehet a történelem korábbi szakaszában kialakult aránytalanságok valamilyen utóhatása, a társadalmi jelenségek többségére jellemző egyenlőtlen fejlődési tendenciák jelenléte stb. (Igen érdekes ebből a szempontból is, hogy Lenin a forradalom egy országban való lehetőségének és a kapitalizmus általános válságának egyik okaként a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődését jelölte meg.) Egyensúlybontó hatású lehet az egyenlőtlen erővel és lehetőségekkel rendelkező társadalmi osztályok, rétegek, csoportok érdekküzdelmének különböző kimenetele, a téves helyzetmegítélés, az előrelátás hiánya, a feladatok hibás kijelölése, egyéb tervezési hibák stb. Ezek jelentős részét a hátrányt szenvedő társadalmi erők érdekküzdelme, valamint a piaci viszonyok mozgástörvényei kiegyenlíthetik.

EGYENSÚLYTEREMTÉSI TÖREKVÉSEK

Azonban vannak területek, ahol spontán módon nem, illetve nagy késlekedéssel, esetleg válságon keresztül jön létre az egyensúly. Ilyenkor lép be a folyamatba *a társadalompolitika* a maga egyensúlyteremtő törekvéseivel. Ezek különböző, esetleg ellentétes elképzeléseken nyugodhatnak (lásd liberális és neokonzervatív politika a fejlett tőkés országokban), szándékuk azonban valamilyen módon tartalmazza az egyensúly helyreállításának célját, ami egyben mindig feszültségcsökkentő irányú. Az egyensúlyteremtő törekvések ritkán jelentenek azonos súlyokat a mérleg

mindkét oldalán. A társadalmi igazságosságra törekvés pedig tőkés körülmények között csak a kirívó, szélesebb kihatású társadalmi következményekkel járó kérdésekre, a súlyos feszültségeket keltő egyensúlytalanságokkal járó tendenciákra irányul. A társadalmi igazságosság irányába mutató radikális célok csak a szocializmusra jellemzőek, de az igazságosság tartalma és mértéke erősen függ attól, hogy a szocializmus milyen fejlettségi fokáról van szó, és azon belül is mennyire sikeres a gazdaság- és társadalompolitika.

A szocializmusban az alapvető társadalmi igazságtalanságok felszámolásának első történelmi eredményei jellegüket tekintve *egyensúlyteremtő törekvésekként* is felfoghatók. Ma már azonban tudjuk, hogy másodlagos következményeikben az egyensúlyteremtő törekvések szinte kivédhetetlenül *újabb egyensúlytalanságokat* hoztak létre. Az így keletkező egyensúlytalanságok időben történő felismerése és az egyensúly visszaállítása (ami nem feltétlenül azonos az eredeti állapot helyreállításával) nélkülözhetetlen válságelhárító tevékenység. Hogy az egyensúlyteremtés valóban ne válságot, hanem válságelhárítást jelentsen, annak fontos feltétele, hogy lássuk: ez nem azonos a kiegyenlítéssel. (Itt válik el az egyensúlyteremtés mint a társadalmi igazságosság egyik eszköze a kiegyenlítéstől mint egyenlősditől.) Elvileg azt mondhatjuk, hogy minden helyes egyensúlyteremtésnek valamilyen módon a negatív visszacsatolás részeként kell funkcionálnia. Minden hozzá nem értő vagy téves koncepción alapuló beavatkozás „pozitív visszacsatolást" eredményezhet, ami természetéből következően csak tovább növeli az egyensúlyvesztést: új, nem kívánt egyensúlytalanságokat hoz létre, fokozza a társadalmi feszültségeket, s esetleg elvezethet a válsághoz is. A pozitív visszacsatolás ugyanis azt jelenti, hogy a „végállapotból" való visszajelzés hatására éppen azok a tendenciák erősödnek, amelyek magát az egyensúlytalanságot előidéz-

ték. Ezért is nevezzük a pozitív visszacsatolást *öngerjesztő* folyamatnak.

Nézzünk néhány ilyen vagy ehhez hasonló jelenséget a magyar gazdaságból:

– Ha az árualap és a kiáramló keresetek egyensúlytalanságát elsősorban bérvisszafogással akarjuk megszüntetni, akkor (az ideiglenes eredmények ellenére) a bérbefagyasztás következtében a termelési érdekeltség csökkenésével a termelés, következésképpen az az árualap is csökken, ami az eredeti egyensúlytalanságot is előidézte.

– Az export mindenáron való növelése (forintleértékeléssel, esetleg dömpingárakkal, nem termelékeny, de exportképes árut gyártó vállalatok tartós dotálásával) oda vezet, hogy az így keletkezett veszteségeket csak újabb kölcsönökkel lehet ellensúlyozni, s ez újratermeli az erőltetett exportálás kényszerét.

– A szociálpolitikai kiadásoknak a megtermelt nemzeti jövedelemtől független növelése alááshatja azt a termelői bázist, amely minden nemzeti költség, így a szociálpolitikához is szükséges javak előállítására hivatott.

– S végül a ma nálunk legégetőbb kérdés: ha a gazdaságtalanul termelő és a gazdaságosan termelő üzemek egyensúlytalanságát (amely az egész államháztartás egyensúlyvesztésének egyik alapvető oka) úgy akarjuk megszüntetni, hogy a rosszakat a jók rovására támogatjuk, akkor a gazdaságosak műszaki fejlesztését, az infrastruktúrát és a jól prosperáló vállalatok dolgozóinak helyzetét vagyunk kénytelenek elhanyagolni. Ennek viszont az a következménye, hogy egy idő után a jól gazdálkodó vállalatok is veszteségessé válhatnak – tehát éppen azt a folyamatot fokoztuk, amelyet megszüntetni szándékoztunk. Ezekkel az öngerjesztő folyamatokat kiváltó beavatkozásokkal szemben az egyensúlyteremtésnek mint válságelhárító tevékenységnek nem lehet más útja, mint a negatív visszacsatolások elősegítése, illetve a tudatos, előrelátó politika.

KONFLIKTUSKEZELÉS MINT VÁLSÁGMEGELŐZÉS

A KONFLIKTUS FOGALMÁRÓL

A konfliktus az ellentmondás fejlődési szakasza. Elvont formában az ellentmondás létezésének három szakaszát különböztetjük meg: keletkezés, kibontakozás, majd megoldás. Az ellentmondás kibontakozott formáját, az ellentétes viszonyban lévő részek nyílt ütközését nevezzük *konfliktusnak.* Itt tehát eltérünk a konfliktus azon felfogásától, mely azt az érdekek szerkezeti ellentmondásának, ellenséges interakciók specifikus fajtájának (V. Aubert), vagy éppenséggel a felek közötti pszichikai feszültségnek (P. S. Cohen, J. Mucha) tartja.

Az sem látszik alkalmazhatónak, hogy a „konfliktus" kifejezést egyszerűen az ellentmondás szinonimájaként alkalmazzuk, részleges azonosításuk azonban indokolt. Bouldingnál is, aki a polgári konfliktuselmélet legjelesebb és legismertebb képviselője, az ellentmondás és konfliktus azonosítása már ott felbukkan, amikor a konfliktus végső okának a létért való küzdelmet tekinti, s azonosítja azt a tudatosított és végigvitt ellentmondásokkal és érdekütközésekkel: „szituáció, melyben a felek tudatosítják potenciális pozícióik vagy állapotaik összeegyeztethetetlenségét, s olyan pozíció megszerzésére törekszenek, amely kizárja *a másik törekvéseit".* (*K. Boulding:* Conflict and Defense. New York 1962. Idézi *Ágh Attila:* A politikai konfliktusok elméletéhez. Társadalomkutatás, 1985. 2. sz.) Mégis úgy tűnik, hogy a konfliktus résztvevőit „behaviourista egysé-

gek behaviourista mezőben" való mozgásának tekinteni (Boulding) túlfeszíti a tudatos mozzanatok szükségességét és elfedi a konfliktusok objektív tartalmát.

Jobban hangsúlyozza a konfliktus objektív tartalmát Janus Mucha, aki minden olyan helyzetet konfliktusnak tekint, „amelyben legalább két fél működik egymással szemben azzal a céllal, hogy mindegyik fél a saját érdekeit realizálja, és így beleütközik a másik fél ellentétes tevékenységébe. Tehát konfliktusok a háborúk, a polgárháborúk, forradalmak, sztrájkok, de a parlamenti viták vagy a politikai és gazdasági tárgyalások is". Igaz, a szerző nem tesz különbséget a konfliktus és az ellentmondás között. A tudatosság fontosságát ő is kiemeli, mondván, hogy „a konfliktus magyarázatait az érdekeknek legalább az egyik fél által észrevett ellentmondásában kell keresnünk: tényleges és aktuális, állítólagos vagy múltbeli ellentmondásban". (*J. Mucha:* Konflikt spoleczny jako kategoria teoretyczna analizy spoleczenstwa socjalistycznego. Studia Socjologiczne, 1980. 1. sz. 23–37. old.)

Felfogásunk szerint nem minden ellentmondásnak felel meg egy-egy konfliktus. Két fontos mozzanat együttes fellépte esetén jelenik meg konfliktus. Az egyik az érdekek objektíve ellentmondásos mivoltának a tudatosodása, a másik az ellentmondások kiéleződése. Ez utóbbinak feltehetően nagy szerepe van éppen az ellentmondások tudatosodásában. *Konfliktuson tehát a kibontakozott és megoldást sürgető ellentmondásnak tudatosodott és kiélezett formáját értjük.* A konfliktus nyílt összeütközés. Számos formája lehet: a gazdasági érdeküközés (bérvitáktól a sztrájkig), kiélezett eszmei viták, nyílt politikai küzdelmek (választási küzdelem, puccsok, lázadások), fegyveres konfliktus (helyi háborúk, polgárháborúk, zendülések).

Fel kell tenni a kérdést: kik közötti konfliktusokról van szó? Ezt a kérdést az indokolja, hogy a konfliktus nem más, mint kiéleződött, tudatosodott, ezáltal *a közvetlen ütközés stádiumába jutott* ellentmondások együttese. A klasz-

szikus marxi fölfogás konfliktuson elsősorban osztálykonfliktust értett, amelyben az alapvető – vagy csak az azokra épülő napi, partikuláris – érdekek ütköznek. E fölfogás jogosultsága mindaddig érvényes, amíg osztályok vannak, s tegyük hozzá: a konfliktusállapot nemcsak az antagonisztikusan ellentétes osztályok sajátja, hanem a nem antagonisztikusaké is, így léte a szocializmusban sem kétséges.

A szocializmus konfliktusmodelljének kidolgozása szempontjából figyelemre méltó Ralf Dahrendorf felfogása a társadalom konfliktushordozó struktúrájáról. Ennek alapja a marxi antagonisztikus osztálymodell módosítása. Nevezetesen: az osztályok eredetét a tulajdon egyenlőtlen elosztása mellett a hatalom egyenlőtlen elosztásában látja. Dahrendorf szerint társadalmi osztályok „az egyének szervezett vagy szervezetlen közösségei, akik közös, nyilvánvaló vagy lappangó érdekekkel rendelkeznek a hatalomból való kizárást illetően egy hatalmi szervezet keretei között". (*R. Dahrendorf:* Class and Class Conflict. Stanford 1959. 238. old.) Az objektív érdekek különbségét kiegészíti az egyének helyzetének különbsége egy hatalmi szervezeten belül. Az egyének részvétele a konfliktusban ezen az alapon, a meghatározott helyzeteket elfoglaló és ennek megfelelően meghatározott szerepeket betöltő személyek, illetve csoportok közötti érdekkülönbségek alapján jön létre.

A szocializmus alapkonfliktusának Dahrendorf a hatalom szerephordozói és a gazdaságilag és kulturálisan alárendeltek közti konfliktust látja. S ha lehet is vitatkozni azon, hogy az egyedeknek a társadalomban elfoglalt helye leszűkíthető-e a „szerep" fogalmára, és hogy jogosult-e a hatalom, a gazdaság és kultúra szembeállítása, ahhoz a gondolathoz mégis logikusan elvezet bennünket, hogy a szocializmusban létező konfliktusokat legalább három, egymással szorosan összefüggő forrásból vezessük le:

– a tulajdonviszonyokból és a munkamegosztásból származó érdekek különbözőségéből;

– az ezek alapján létrejövő eltérő általános és különös értékorientáció különbözőségéből fakadó konfliktusokból;

– a hatalom birtoklásának és a közügyekbe való objektív beleszólás lehetőségének különbözőségéből fakadó érdekeltérésből (anyagi-kulturális-erkölcsi értékpreferenciák).

KONFLIKTUS ÉS VÁLSÁG

Ellentmondás–konfliktus–válság szövevényes dialektikájában a konfliktus is, a válság is az ellentmondások következménye és megjelenése. A meg nem oldott ellentmondások sodorják válságba a társadalom egy-egy szféráját vagy egészét, és az ellentmondások ugyanezen megoldatlansága, felhalmozódása, egymásra torlódása és tudatosodása – mint az ellentmondás-megoldást megelőző állapot – hozza létre a konfliktusokat, amelyek helyes kezelésének eredménye a válság elhárítása vagy felszámolása. Hangsúlyozzuk, hogy konfliktuskezelésen nem az ellentmondások megoldását, hanem olyan tudatos társadalmi magatartást értünk, amely segít megelőzni az ellentmondások konfliktusokká érlelődését, s hozzájárul ahhoz, hogy az ellentmondások és a konfliktusok ne halmozódjanak és éleződjenek oly mértékig, hogy abból valamely területen válsághelyzet keletkezzék.

Már a konfliktus és ellentmondás viszonyának iménti vizsgálatánál kitűnt, hogy a konfliktus nem szükségképpeni szakasza az ellentmondások kialakulásának, illetve azok megoldásának. Nem véletlen, hogy a polgári ideológia és még inkább a politikai gyakorlat – lévén hogy e társadalmi alakulat történelmileg több gonddal küzdött a válságok terén – régen kialakította a válságkezelés elméletét és módszerét; bár tegyük hozzá, hogy a válságkezelés nem mindig a tudatos alakítás eredménye, de hat és működik.

Ahogy W. G. Runciman összefoglalja: a tőkés, liberális, demokratikus társadalmakban *a gazdasági ellentmondásokat* a munkanélküliség és a szociális juttatások kombinációja, valamint a tőke és munkaerőpiac viszonylagos rugalmassága ellenőrzi; *a kulturális ellentmondásokat* a szabadság és a nyílt verseny ideológiája; *a politikai ellentmondásokat* pedig a hivatalba kerülésért vetélkedő pártok váltakozása vezeti le mint biztonsági szelep. Tegyük még ehhez hozzá, hogy valamennyi konfliktus kezelésében különleges szerepe van *a társadalmi nyilvánosság* polgári formájának, amely az abszolút tájékoztatás illúziójával, kifinomult félrevezetéseivel, valamint az információáradat keltette bőség zavarával a legeredményesebb konfliktuskezelést gyakorolja. De részese a konfliktuskezelésnek *a pluralizmus* is, amennyiben az nemcsak a pártoknak a hatalmi pozíciókban történő váltakozása, de annak valósága és hiedelme (mert e kettő együtt van jelen) is, hogy a különböző szervezetek, szövetségek, társaságok, a helyi lokális közösségek ténylegesen ellenőrzésük alatt tartják a burzsoá hatalmat, a bürokratikus apparátust.

A pluralizmusnak mint törekvésnek s mint realitásnak tartalma: „az állam szuverén hatalmának korlátozása [...] bizonyos alapvető társadalmi érdekegyüttesekkel szemben; az amerikai pluralizmuselméletek középpontjában a különböző – elvileg egyenlőnek tartott, társadalmilag nem kitüntetett – érdekcsoportok politikai erőjátéka, az állami döntések befolyásolásáért folyó versengés állt". E csoportok közötti versengés a beleszólásért, lehetővé teszi/tenné az állam abszolút uralmának kiküszöbölését, az állam ellenőrzését, a különböző csoportok érdekeinek érvényesítését, s ezzel a konfliktusok valamiféle kezelését. „A pluralizmuselméletek – sokféleképpen megfogalmazott – alapkérdése a következő: miként lehet a fejlett munkamegosztású (modern ipari) társadalom heterogén csoportjainak eltérő érdekeit – a társadalmat megosztó konfliktusainak fő forrását – olyan megfelelő politikai for-

mákban közvetíteni, amelyek növelik a társadalmi integrációt és stabilitást, de nem veszélyeztetik a demokrácia és szabadság elfogadott értékeit." Indirekt formában a pluralizmusnak e konfliktuskezelő-válságmegelőző funkciójára utalnak a további sorok: „Az azonban bizonyos, hogy ma a neopluralizmus legitimációs, a fennálló politikai formákat és uralmi viszonyokat igazoló funkciói állnak az előtérben. [. . .]" Mindazonáltal a pluralizmus maga is konfliktusforrás, már azzal is, hogy elfedi a társadalom alapvető ellentmondását. „Az érdekek pluralitása az elosztás síkján elfedi az alapvető antagonizmust, a társadalmi uralom monopolizálását a termelés síkján. A politikai nyilvánosságban általában csak a részérdekek pluralitását közvetítik, az alapvető érdekek pluralitását nem jelenítik meg." (*Bayer József–Hardi Péter:* Pluralizmus. Kossuth Könyvkiadó 1985. 5., 75., ill. 62. old.)

A polgári elméletek sem találták meg a pluralizmussal a konfliktuskezelés mint válságmegelőzés *abszolút* módját, a fejlett polgári demokráciák ebből a szempontból is funkcionáló mechanizmusa mégis kiemelt figyelmet érdemel.

Ezek az eszközök a maguk teljességében vagy még nem állnak a szocializmust építő társadalmak rendelkezésére, vagy szándékosan nem élünk velük. Ezek ugyanis a kapitalizmussal szervesen összefüggő lehetőségek; részben az állampolgárok megtévesztésén alapulnak, vagy valamely, a tőkés társadalom természetéből következő ellentmondásnak a termékei, illetve újabb konfliktusokat szülő tényezők. Mégis hiba lenne a konfliktuskezelés lehetőségét keresve nem felhasználni a polgári válságmenedzsment-elméleteket és módszereket, miként hiba volt a válságjelenségeket a szocializmustól idegennek tekinteni.

A szocializmus építésének körülményei között *a konfliktuskezelés* szintén nem a konfliktusok megoldását jelenti, és nem is az akut konfliktushelyzetben nélkülözhetetlen válságstábok működésének *ad hoc* módszereit. Néhány átfogó, folyamatosan érvényesülő mechanizmusról és erősítendő társadalmi sajátosságról van itt szó:

- a biztonsági szelepek beépítése;
- a biztonsági fékek kialakítása;
- a konfliktustűrés feltételeinek megteremtése a társadalmi mellékfolyamatokat kanalizáló mechanizmusok életre keltése révén.

A következőkben ezeket vizsgáljuk meg kicsit részletesebben.

Indokolatlan szemérmességnek érzem azt a vélekedést, amely a „biztonsági szelepek" működését a szocializmustól idegennek tartja. Ezeket egy társadalom csak akkor nélkülözhetné, ha létezne olyan tökéletes gazdasági és politikai mechanizmus és olyan ideális feltételrendszer, amely mellett minden károsan, esetleg katasztrofálisan ható ellentmondás eleve megelőzhető, minden ellentmondás és konfliktus még kifejlődése előtt vagy legalábbis a legalkalmasabb időpontban megoldható lenne. Ez az illúzió azonban nem más, mint méltó társa annak az illúziónak, hogy a szocializmus mindenféle válságtól mentes, hogy a szocializmusban minden ellentmondás ideálisan megoldható, s hogy a társadalom egészében a harmónia uralkodik. Mivel ez nem így van, szükséges a másodlagos társadalmi folyamatok és következmények szabályozása, bizonyos szelepek beépítése, illetve az esetlegesen vagy tartósan létező társadalmi jelenségek szelepként való működtetése.

Hogy valami szelepként viselkedik, az azt is jelenti, hogy szocialista társadalomban nem lehet és nem szabad kiépíteni olyan mechanizmusokat és praktikákat, amelyek

csak szelepek. A szelepfunkciót mindig valami egyéb rendeltetésű társadalmi szervezet, akció, esemény stb. töltheti be, amelynek ez csak *másodlagos* feladata, avagy nem is szándékolt másodlagos hatása, miközben elsődleges feladata éppen a valós ellentmondások megoldása. Mégis fölmerül a kérdés: elismerni a szelepek működésének létét vagy ilyeneket szándékosan létrehozni – nem jelent-e ez biztatást a nép becsapására? Ez a veszély ténylegesen fönnáll, de nem szükségképpen következik be:

– ha egy adott jelenségről tudjuk, hogy nem *csak* szelep, és szelepként működve sem old meg önmagában semmit, hanem csak segít megoldani;

– ha alantas eszközöket sem igaz, sem hamis célra nem használnak fel. Ilyen a szándékos megtévesztés, hamis információ, a tények szándékos eltorzítása, rágalmazás, bármilyen eszmei dezorientáció, hamis tudat (mint a nacionalizmus, sovinizmus), demagógia felhasználása a belső bajok elleplezésére, az energiák, az indulatok levezetésére, torz indulatok keltésére, külső vagy belső akciókkal történő figyelemelterelés a valóságos problémákról.

Mindebből az is következik, hogy amikor valamilyen szervezetet, folyamatot, eseményt egy adott szakaszban mint szelepet használ a politikai vezetés, akkor azt nem öncélúan teszi, hanem egyidejűleg:

– elvon fel nem használt energiákat azoknak káros irányba történő érvényesítésétől, illetve a szétforgácsolódástól;

– a hasznos partikuláris tevékenység serkentésével mintegy gyakoroltatja, „tréningben tartja" a fő irányban fel nem használt erőket, hogy a megfelelő pillanatban arra is készen álljanak;

– elősegíti a fő feladatokra való mozgósítást azzal, hogy levezeti a társadalmi túlfűtöttség kialakulását tápláló feszültségeket. Irritált, nyugtalan, hisztériás társadalmi miliő sehova sem, legfeljebb kapkodáshoz, rosszabb esetben lelki kifáradáshoz, apátiához, tömeges közönyhöz vezet.

Tehát a jobb kifejezés híján „szelepnek" nevezett valamennyi társadalmi mechanizmus alapvető funkcióját tekintve nem más, mint a konfliktuskezelés egyik módja, abban az értelemben, hogy lehetőség szerint nem enged konfliktussá válni, kiéleződni a megoldás feltételeivel nem rendelkező ellentmondásokat. Ezzel elősegíti a konfliktustűrés szükséges szintjének elérését.

Talán furcsának tűnhet egy forradalmi folyamatot élő társadalomban „fékek" beépítéséről mint a tudatos társadalomirányítás egyik feladatáról szólni. Vannak a társadalom életében megfékezhetetlen folyamatok. Ilyenek maguk a forradalmak, ilyenek az éretlen társadalmi feltételek mellett keletkező nagy feszültségek robbanásából származó események is. A forradalom folyamatát nem lehet és nem is szükséges „fékezni", a forradalmat végig kell vinni. A társadalom meddő pusztítását okozó robbanásokat pedig – még ha azok a valódi társadalmi ellentmondások talaján keletkeznek is – meg kell előzni, s ha már nincs más eszköz, lefékezésük módja az elfojtás. A fékek beépítése nyilvánvalóan nem a forradalmi folyamat, a szocialista építés lelassítására szolgál. Olyan gazdasági szabályozókról, tudatilag mozgósító tényezőkről, jogilag visszatartó törekvésekről és intézkedésekről van szó, amelyek célja a társadalom előtt álló feladatok megoldásának „mellékterméke-ként" keletkező káros következmények csökkentése, a felesleges áldozatok minimalizálása, a nem kívánt jelenségek visszaszorítása.

Hogy csak néhány példát említsünk: az anyagi érdekeltség a szocializmus nélkülözhetetlen mozgatóereje, de egyben megérdemelt és meg nem érdemelt anyagi, vagyoni különbségek forrása is. Az utóbbi esetekben szükség van közgazdasági-jogi-erkölcsi-politikai fékek kialakítására. Ide tartoznak olyan állami beavatkozások, amelyek mérséklik az inflációt vagy visszafogják egy ország aranykészletének kiáramlását, a nemzeti iparvédelem, valutáris okokból átmeneti importkorlátozás bevezetése, bizonyos

rétegérdekek akár jogi szankciókkal és adótörvényekkel való korlátozása, adott esetben felvásárlást korlátozó jegyrendszer bevezetése vagy más pénzügyi intézkedések stb. Láthatóan ezek sem mások, mint a társadalmat egészséges, dinamikus egyensúlyban tartó törekvések, s mint ilyenek *válságmegelőző* hatásúak.

Azonban ez is – miként a szelepek alkalmazása – kétélű eszköz. A gyakorlatban rendkívül nehéz megtalálni azt a határt, amelyen belül a fékező törekvések csak a mellékhajtásokat, csak a nem kívánt jelenségeket korlátozzák, a szükségeseket viszont nem. Minden korlátozás, fék könnyen túlcsap határain, nehezítve, késleltetve a szükséges folyamatokat. Ezért hatásuk mindig csak ingadozásokkal, pontatlanságokkal és tendenciaként érvényesül. Ezzel együtt a felelős társadalompolitikának vállalnia kell ezt az objektív veszélyt, valamint a szubjektív népszerűtlenséget, amely azok részéről tapasztalható, akik számára a fékek érdekeik korlátozását jelentik, s akik könnyen minősítik a „visszafogást" a demokrácia korlátozásának. Mértékkel, de néha kell tehát alkalmazni ezt az eszközt a társadalom normális működése s ezzel a válságok megelőzése érdekében is.

A „konfliktustűrés" – a „szelep" kifejezéshez hasonlóan – gyanúsan hangzó fogalom, bár inkább használatos, mint az utóbbi. Jogosnak tűnik az az ellenvetés, hogy a konfliktusokat nem tűrni, hanem megoldani kell. A tűrés azonban nem *el*tűrést jelent, hanem olyan társadalmi magatartást, amely nélkül hasztalannak bizonyul minden egyéb intézményes konfliktuskezelés. A konfliktustűrésen a feladatok megoldásához szükséges feltételek megteremtésének aktív szakaszát értjük. A türelem nem öncél, hanem a konfliktusok kiérlelése, „kihordása", a polarizálódás, megértés, érzelmi feldolgozás és a megoldásához szükséges feltételek alakításának periódusa, amely alatt lehetőség nyílik az alternatívák kidolgozására majd kiválasztására, az objektív és szubjektív feltételek kialakítására s a tennivalók helyes

sorrendjének meghatározására. Ezek nélkül a konfliktusmegoldást pánikszerű kapkodás, félbehagyott vagy egymást keresztező intézkedések helyettesítik, amelyek szétforgácsolják az erőket. A konfliktus így nem megoldódik, hanem tovább bonyolódik és súlyos, nehezen megoldható válságba sodorja a társadalmat.

A szocialista társadalom konfliktustűrése igen összetett jelenség. Függ a párt tekintélyétől, a tömegek szocialista tudatosságától, a jól értelmezett, egyszerre mozgósító és megnyugtató információt adó nyilvánosságtól, az állampolgároknak a közügyekbe való bevonásától, valamint a történelmi hagyomány számos elemétől, a kulturális szinttől és nem utolsósorban szociálpszichológiai tényezőktől.

Milyen a konfliktustűrés Magyarországon? E téren is két véglet tapasztalható. Az egyik a *konzervativizmus,* amely a tűrést összekeveri az eltűréssel, sőt elvárja a végtelen, passzív türelmet, és minden türelmetlenségre, kritikai attitűdre „rendszervédő" reflexszel reagál. A másik véglet semmiféle konfliktustűrés szükségességét nem ismeri el, és tipikus reflexiója a „nem elég", s ha mégis történik valami, ha a problémák megoldást nyernek, akkor a „nem jó, nem ezt kellett volna", „elkéstünk vele" sztereotípiával reagál. Ezt nem tekinthetjük másnak, mint gyenge konfliktustűrésnek. (Nem soroljuk ide – a valóságos helyzetekben természetesen számolni kell vele – az ilyen reagálásban lévő szándékos destabilizáló, ellenséges törekvéseket.) Viszont nem türelmetlenségnek, hanem „normális" reakciónak tekinthető a kétkedés, ha egy adott vezetés már túl sok beváltatlan ígéretet és hitegető bejelentést tett.

Milyen mélyebb és átfogóbb társadalmi összefüggés lehet a gyenge konfliktustűrés mögött? Előre kell bocsátani, hogy bizonyos értelemben – legalábbis elvileg – egy szocializmust építő társadalom állampolgárainak konfliktustűrése *mindig alacsonyabb fokon van,* mint amilyen a megelőző formáció állampolgáraié. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy az utóbbi esetben a kizsákmányolást és a vele

járó társadalmi igazságtalanságot többnyire mint „természettől adott", mint „isteni eredetű", mint egyéni „szerencsétől függő" sajátosságot veszik tudomásul, hacsak a haladó mozgalmak vagy a fennálló társadalom kirívó igazságtalanságai ki nem mozdítják a tömegeket ebből a tűrő állapotból. Ezzel szemben a szocialista forradalom, melynek alapmotívumai között ott volt a jogos türelmetlenség mint pszichikus hajtóerő, s amely a társadalmi igazságtalanságok megszüntetésének céljával és ígéretével kezdődött, eleve türelmetlenné teszi az állampolgárokat minden konfliktussal szemben, amely mögött így vagy amúgy önmaguk becsapását érzékelik.

Az alacsony konfliktustűrési küszöb másik oka az, hogy a szocialista hatalom – talán a tömegek forradalmi hangulatának prolongálása céljából és a hatalomgyakorlás tapasztalatlanságaiból fakadóan – nem fordított gondot a lakosság ilyen irányú magatartásának fejlesztésére, miközben túl sokáig élt és visszaélt a lakosság korábbról örökölt türelmes magatartásával. A létező szocializmusoknak ebből a szempontból is nagy történelmi vesztesége, hogy most, amikor a gyakorlatra irányuló türelmetlenséggel együtt szükség lenne egy egészséges, a vázolt értelemben vett konfliktustűrésre, a politikai vezetésnek külön meg kell küzdenie a személyi kultusz emlékének ez irányú tehertételével. Nevezetesen azzal, hogy hosszú időn át a rendszer túl nagy elnézést várt el a negatívumok társadalmi megítélésében. Nem egyszerűen konfliktustűrést igényelt, hanem minden nehézséggel, hiányossággal, sőt törvénytelenséggel szemben is kritikátlanságot, mi több, aktív lelkesedést követelt.

Mindennek látszólagos ellenpólusaként, ténylegesen kiegészítéseként, éveken keresztül élt – részben a „végtelen lehetőségeknek" a valóságos világtörténelmi eredmények következtében keletkezett érzete nyomán – a „mindent legyőzünk", „mindent elérünk" illúziója. Ez egyéb tévképzetek keltése mellett alkalmas volt a társadalmi tűrőképesség

küszöbértékének csökkentésére is. De ne fogjunk mindent a szocializmus gyermekbetegségére és a korábbi időszakok bűneire! Egy olyan nép, amely az igen kis lehetőségek hosszú történelmi századaiból jutott el a valóságos nagy lehetőségek korszakába, minden ideiglenes visszaeséssel, lelassulással, eredménytelenséggel szemben történelmi értelemben is türelmét veszti. Ugyanígy a múlt és a felszabadulás utáni évek számlájára írandók részben a politikai kultúra (beleértve a vitakultúrát is) azon hiányosságai, amelyek teret engednek a demagógiának, a rosszhiszeműségnek, a „fogjuk meg és vigyétek" mentalitásnak.

A konfliktustűrés relatív gyengeségében jelentős szerepet játszik az is, hogy a szocializmust építő társadalmak mindeddig nem alakították ki azt a politikai mechanizmust, amely tévedéseik korrigálásának, a már egyszer elkövetett hibák megismételhetetlenségének feltétlen garanciája lenne. E társadalmaknak, miközben makroszinten rengeteget tettek az emberért, a valóságos humanizmus érvényesítéséért, számos olyan vonása van, amely a mindennapi életben és a társadalmi érintkezés legkülönbözőbb formáiban a „nem-szabadság" érzetét kelti az egyénekben, objektíve csökkentve vagy legalábbis elfedve valóságos szabadságukat. *A konfliktustűréshez az állampolgárnak állandóan éreznie kell a szabadság valóságos lehetőségeit.* Végül megemlítjük a konfliktustűrés egyik nélkülözhetetlen szociálpszichológiai feltételét: a vezető politikai párt, a rendszer, a kormány iránti *bizalom* szükségességét, amely része az egyik legfontosabb válságmegelőző társadalmi sajátosságnak, a legitimációnak.

A SZOCIALIZMUS FOLYAMATOS LEGITIMÁCIÓJA

A válságmegelőzésnek aligha van fontosabb területe, mint a rendszer iránti bizalom kiépítése és fenntartása, a rendszer *legitimációjának* folyamatos érvényesülése. A legitimitás – Jürgen Habermas értelmezése szerint – egy politikai rend elismerésre méltó voltát jelenti. (*J. Habermas:* Legitimációs problémák a modern államban. Tudományos szocializmus füzetek 65–66. sz.) Egy válságban – főleg ha az már eléri a politika területeit is – előbb-utóbb maga a legitimáció kérdőjeleződik meg. Az intézményi és politikai szféra válságát közvetlenül a legitimációs válság vezeti be.

Egy rendszer legitimációja, elismertsége, szükségességének belátása legalább két sarkponton nyugszik: egyrészt a társadalom alapvető osztályainak és rétegeinek a rendszer jellegére, alapvető célkitűzéseire vagy fő tendenciáira vonatkozó *konszenzusán,* másrészt a rendszerrel, a nemzettel, a politika fő vonalával, a társadalmi igazságosság egy meghatározott értelmezésével való *identitáson.* A legitimációs válság rendszerint ezek hiányára, illetve a meglévő konszenzus megszűntére, a már kialakult identitás megbomlására vezethető vissza. Olyannyira így van ez, hogy egy rendszer még komoly zavarok, súlyos nehézségek közepette sem jut válságba, ha polgárainak a fennállóval való azonosulási készsége megvan. Mint Habermas írja: „Egy társadalmi rendszernek nem minden struktúraváltozása jelent válságot. Egy társadalom rendszerének szervezettsége zavarba kerülhet, a rendszer számára előirányozott célok és értékek meggyengülhetnek, ugyanakkor a

rendszer mégsem kerül a fennállását fenyegető kritikus helyzetbe, mert a rendszer tagjai – az egyének – nem vesztik el azonosságélményüket: *identitásukat.*" (Idézi *Papp Zsolt:* A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. Kossuth Könyvkiadó 1980. 309–310. old.)

A SZOCIALIZMUS LEGITIMÁCIÓJÁNAK TÖRTÉNELMI HÁTTERÉRŐL

A szocializmus építése a kelet-közép-európai országokban számos hiányt mutat a legitimáció megteremtésében és megőrzésében. A forradalom kivívásával, megvédésével és az ezek nyomán fellépő kézzelfogható eredményekkel a politikai rendszer letudni vélte a legitimációt. Természetesen nincs szó a legitimáció objektív és szubjektív hiányáról. Ellenkezőleg! Ahogyan Bayer József írja, Lukács Györgyre hivatkozva: „A forradalom – eltérően a hatalombitorlástól és az államcsínytől – már magában hordja saját legitimitásának elvét, amelyet a forradalmi hatalom azután kibont, és fokról fokra, egész intézményrendszerében és ideológiájában érvényre juttat." (*Bayer József:* Legitimitás és konszenzus. Társadalmi Szemle 1985. 12. sz.)

S tegyük hozzá, hogy a szocialista forradalom mint a legszélesebb tömegek harcának eredménye már e történelmi folyamatban legitimálja önmagát. Mégis, két forrásból fakadóan szinte kezdettől fogva vannak gyenge pontjai ennek a legitimációnak. Ezek egyike az, hogy a szocialista átalakulás olyan régiókban jött létre, ahol a korábbi rendszerek legitimációs hagyománya igen gyenge volt, beleértve a szocializmus számára aligha használható olyan legitimációs tényezőket, mint a vallás és a nacionalizmus. Hiszen – ahogy Habermas rámutat – a nagy birodalmak csak egy igen szűk réteg identitására számítottak. A birodalmi hatalmi struktúra ugyanis, a függőség különleges rendszere, az elnyomás és féken tartás erős állami formái nem igé-

nyelték a hatalmon lévőktől, hogy tudatosan és folyamatosan küzdjenek uralmuk elismertetéséért. S ne feledjük, a világ első szocialista állama a hatalmas cári birodalom megdöntése révén született. A kelet-közép-európai szocialista országok megelőző történelmük során akár leigázva, akár félgyarmati állapotban, de valamely nagyobb birodalom (török, Habsburg, orosz, porosz) részei voltak, s ez minden bizonnyal hatással volt legitimitási igényeikre is.

E hagyományok tovább éltek a szocialista forradalom után, amikor a világtörténelmi győzelem és a rendszer igazságosságának tudata összefonódott a személyi kultusszal, amely nehezen jóvátehető módon gyengítette a tudatos, demokratikus legitimációs törekvések sokoldalú kibontakozását. E térségben a Max Weber-i tipologizálás értelmében a legitimációnak inkább a „tradicionalizmuson" és a „karizmán" alapuló formái rendelkeztek hagyományokkal, következésképpen nem véletlen, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek legitimációjában ezek a vonások talán a szükségesnél jobban megőrződtek, és így nem fordítottak kellő tudatossággal gondot a legitimáció szocialista formáira. Elegendőnek vélték általában a szocializmus felsőbbrendűségének, igazának bizonyítását (sokszor deklarálását), a tömegek konkrét célok érdekében történő mozgósítását. S ebben hol a már-már archaikus legitimálási formák, hol pedig a polgári társadalomra jellemző „racionális legitimáció" – ez a harmadik forma a Max Weber-i csoportosításban (nevezetesen a tudatra, a felvilágosultságra való hivatkozás) – került túlsúlyba anélkül, hogy a szocializmus adekvát legitimációs eszközeit megtaláltuk volna.

A szocializmus legitimációjának legfőbb hiányossága mégis az volt, hogy nem történt meg *a legitimáció eltérő szintjeinek* szükséges megkülönböztetése a gyakorlatban. A legitimitás a társadalmi valóságnak legalább három szintjére vonatkoztatható: a társadalmi rendszerre, a politikai rendszerre és a kormányzati szintre. Tévedéseink

egyik forrása, hogy egy-egy sikeres politikai kurzus legitimációját úgy értékeltük, hogy maga a szocializmus mint társadalmi rendszer legitimálódott, vagy pedig – s ez a gyakoribb és politikailag veszélyesebb – a szocialista rend legitimációjából a politikai rendszer, s mi több, a kormányzat mindenkori legitimációjára is következtettünk. Ezek kölcsönösen hatnak, átsugároznak egymásra, s egyik terület ideiglenesen „megélhet" a másikból. Összetévesztésük mégis annak súlyos veszélyét hordozza, hogy az egyik szint legitimitása alapján a másik szintet is rendben levőnek tartjuk, vagy delegitimitása alapján a másik szint helyzetét is rossznak minősítjük, s ez *legitimációs fenyegetettséget* hordoz. Miként delegitimációs veszélyt hordoz az is, amikor kormányzati vagy politikai válságjelekből tendenciózusan a rendszer legitimációjának megingására következtetnek.

Mindezek ellenére állíthatjuk, hogy a polgári ideológia és politikai gyakorlat előnye, illetve a szocializmus lemaradása e téren relatív. Nem szabad elfelejteni, hogy a tőkés társadalmak fejlettebb demokratikus államaiban a legitimáció elméletének és eszközeinek megfelelő időben történt kialakítása annak volt köszönhető, hogy e társadalmak *mint társadalmi-gazdasági alakulatok* és mint politikai rendszerek valódi lényegük alapján aligha legitimálhatták önmagukat. Érthető tehát, hogy az előbbit kevéssé tekintik legitimációs tartománynak, míg az utóbbira és főleg a kormányzati rendszer legitimációjára óriási erőket fordítanak.

Ezzel szemben a szocialista forradalmak a hatalmas tömegmozgalomra, a tömegek megnyerésére, bevonására, aktivitására támaszkodva eleve megteremtették a *szocializmus mint rendszer* legitimációját. Mégsem indokolt feltételezni, hogy a hajdani részvétel a hősi küzdelmekben, s főleg azok közvetített emléke a következő generációk számára önmagában elfogadottá teszi magát a rendszert. Nem, mert a későbbi nemzedékek érzelmi kötődése a hősi múlt

időbeli távolodásával arányosan csökken, és a küzdelem résztvevőiben is megfogalmazódhat, hogy „nem ezt akartuk". De szükségessé teszi a legitimálást az is, hogy a szocializmus a mai modern kapitalizmus fejlett országaival vagy azok néhány sajátosságával való összevetésben nem igazolja automatikusan önmagát. Még inkább fontos ez az újabb és újabb nemzedékek esetében, akik a kezdeti „közmegegyezésnél" nem voltak jelen, a modern kapitalizmussal való horizontális összehasonlításra pedig gyakori lehetőségük van.

A SZOCIALIZMUS TUDATOS LEGITIMÁLÁSA

Mint említettük, a legitimáció egyik általános feltétele *a konszenzus*. Ez nem örök, minden új szakaszban, minden új feladat kapcsán, minden újonnan belépő nemzedékkel vagy újonnan szerveződött réteggel újra ki kell alakítani. A konszenzus a szocializmusban nem létezik annak lényegi vonásaival való azonosulás nélkül. Delegitimáció létrejöhet a hibák nyomán, nehézségek okán. Delegitimációt szándékosan is elő lehet idézni. Ugyanis a legitimáció mint „a hatalom legitimként való elismerése" tudati elem, így ideiglenes megvonása is előidézhető a tudatos manipuláció eszközével, ha az valamilyen mértékben megalapozódott a materiális szféra repedései, nehézségei által. Főleg a politikai rendszer és a kormányzat legitimációját lehet – természetesen bizonyos negatív alapok létezése mellett – mesterségesen, tudatosan is megingatni. Ilyenkor megindul a delegitimáció a kiküzdött értékek és eredmények szisztematikus megkérdőjelezésével, egyes folyamatok pozitív, mások negatív oldalainak elhallgatásával, dezinformálásával, személyek és intézkedések megrágalmazásával. Egyáltalán, a társadalom valóságos nehézségei és hibái ürügyén a legitimáció azonnali és gyakori – nemegyszer tudományosnak látszó blöffök segítségével történő –

megkérdőjelezése is delegitimáló hatású, miként ugyanaz a hatása a hibák takargatásának, a valóság „lakkozásának" is.

Az ilyen törekvések leleplezése, valós alapjainak fölszámolása kétségkívül *a legitimációs válság elhárítása* irányába hat. De mert a legitimáció nem egy állandóan jelen lévő dolog, amit egyszerűen védeni kell, ezért a válságelhárítás a legitimáció folyamatos biztosításával, annak állandó építésével oldható meg. Természetesen a legitimáció végső és egyben legstabilabb alapját egy társadalom gazdasági sikeressége, céljainak vonzó jellege, dinamizmusa és nem utolsósorban az egyén érvényesülési lehetősége adja. Melyek a szocializmus mint átmeneti rendszer legitimációjának alapvető elemei? Ezek minimumát a következőkben látom:

A szocializmus mint *társadalmi rendszer* legitimitásának tartalma annak elismerése, hogy:

– a szocializmus (az alapvető osztályok és társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyát tekintve) valóban kizsákmányolástól mentes, progresszív társadalom;

– e társadalmi alakulat történelmileg szükségszerű;

– a marxizmus–leninizmus korunk leghaladóbb ideológiája (ami természetesen nem vonatkozik összes tételére);

– e rendszer a békéért folyó harc és a társadalmi haladás élvonalában van.

A szocializmus *politikai rendszerének* legitimitása minimálisan a következők elfogadását feltételezi az állampolgárok meghatározó többsége részéről:

– e politikai rendszer, de elsősorban az állam osztálytartalma, célja és jellege alapjában olyan, mint amilyennek önmagát meghirdette;

– a politikai rendszer legfőbb irányultsága a társadalmi igazságosság érvényesítése;

– a politikai rendszer alkalmas átfogó gazdasági és magasrendű kulturális célok kitűzésére, előremutató programok megfogalmazására és az ehhez szükséges társadalmi konszenzus elérésére;

– a rendszer képes a reális helyzetfelismerésre, az új feltételekhez való tudatos alkalmazkodásra, s ezzel az alkotó munkához szükséges társadalmi stabilitás biztosítására;

– a rendszer természeténél fogva demokratikus és képes e demokratikus jelleg leghatékonyabb konkrét szocialista formáit kialakítani.

A kormányzati rendszer legitimációja feltételezi az alábbi tulajdonságokat, illetve azok elfogadását a társadalom többsége által:

– a szocializmus alapelveivel összhangban a kormány rövid és középtávú intézkedéseket tesz a politikai rendszer egészében, annak különböző szintjein létrehozott programok alapján;

– a konkrét célkitűzések kialakításakor a realitások körül ingadozva, de annak mindenképpen a közelében maradva intézkedik;

– aktuálisan a nép érdekeit szolgálja, a leginkább közös és előremutató érdekek képviseletében lép föl;

– a különböző társadalmi érdekeket a helyesen felismert közérdek jegyében ütközteti, szintetizálja, képviseli, s a döntéseket a mindenkori magasabbrendű igazságosság jegyében és a reális lehetőségek ismeretében hozza;

– személyi bizalom a kormány tagjainak többsége iránt.

Itt jegyezzük meg, hogy e felsorolás minden bizonnyal nem teljes, és nem létezik olyan szocialista rendszer, amely a felsoroltak mindegyikével minden időpillanatban rendelkezik, illetve e kritériumok mindegyikét tekintve társadalmi elismertséggel bír. Az azonban bizonyos, hogy ezek többségének elismertségét feltételezi a zökkenőmentes, viszonylag kiegyensúlyozott társadalmi haladás és a népesség többségének társadalmi aktivitása, illetve komfortérzése.

Ha legitimációs válság keletkezik, akkor föl kell tételezni, hogy az az ezeken – vagy az ezekhez hasonló – pontokon keletkező bizalommegvonásból származik. Nyilvánvalóan legsúlyosabb közülük a rendszer válsága, de mind-

egyik ez után következő szint válsága magával ránthatja a többiét és fordítva: valamennyi legitimitása hozzájárul a többiéhez is. Úgy tűnhet mindebből, hogy legitimációs válság kizárólag akkor jöhet létre, ha a szocializmus letér kijelölt útjáról, ha a politikai vezetés valamilyen súlyos hibát követ el. Ez az esetek többségében így is van, de belejátszhat ebbe a személyi aspirációkon, csoportok sértettségén, mellőzöttek revansvágyán alapuló politikai hangulatkeltés, a hibákra való „rájátszás", a külső ellenség vagy a politikai ellenzék tevékenysége, a problémák felnagyítása stb. is.

A LEGITIMÁCIÓS VÁLSÁG ELHÁRÍTÁSA

A delegitimációval szemben nélkülözhetetlen eszköz a sikeres építőmunkával párhuzamosan folyó ideológiai felvilágosítás, a legitimitást aláásó nézetekkel való polémia. Egy tudatos, a racionalitáson, az objektív érdekek elismerésén alapuló, a szocializmus felé haladó társadalom nem nyerheti el legitimációját csak hatásos agitatív eszközökkel, még kevésbé karizmatikus úton. Döntő szerepe van ebben a marxizmus–leninizmus elméletének. Különösen az ideológia és a politikai gyakorlat kapcsolata fontos területe az ideológia legitimációs funkciója érvényesülésének. Mivel a szocializmus legitimációs törekvései még nem kellően kimunkáltak, ezért gyakori, hogy a rendszer legitimációjának ideológiai eszközétől vagy túl keveset, vagy túl sokat várnak. Azaz a napi politika igazolását várják az elmélettől, nem pedig elvi megalapozását és értelmezését. Ez rendszerint sekélyes magyarázatokkal teliti az ideológiát. Miközben e felszínes magyarázatok nem teszik elfogadhatóbbá a mindennapi gyakorlatot, alkalmasak az eszme lejáratására. Ezzel az a paradox helyzet áll elő, hogy a szocializmus elismertségét erősíteni hivatott eszmerendszer sekélyes, dogmatikus „továbbfejlesztései" éppen a marxiz-

musból való kiábrándultságot termelik, s ily módon delegitimáló hatásúak.

Legitimációs törekvésünkben tehát nem szabad összekeverni a politikai-elméleti gondolkodás különféle szintjeit.

Még a szocializmus meghatározása is más aszerint, hogy az milyen szintről történik. „Lenin írásaiban pontosan kimutatható elméleti-módszertani nóvum a szocializmus politikai-empirikus és tudományos-formációelméleti meghatározásának szétválasztása." (*Krausz Tamás:* A húszas évek vitáiról. Politika–Tudomány, 1987. 1. sz. 60. old.) Nos, éppen e két szint nem válik el akkor, ha vulgárisan fogják föl az ideológia legitimációs funkcióját, illetve szélesebben, az elmélet és gyakorlat kapcsolatát.

Mivel a marxista párt a szocializmus építésének szellemi központja, elvi irányítója, a soronlévő társadalmi konszenzus eszmei-politikai tartalmának és irányának mindenkori domináló eleme, nyilvánvaló, hogy a szocializmus legitimációjának kulcskérdése *a párt legitimációja*. A párt legitimációja – melynek kiterjedtsége és erőssége természetesen hatalomra jutása óta változó volt – több alapon szerveződő folyamat. A kommunista pártok legitimációját a szocializmust építő országokban szinte mindenhol a megelőző antifasiszta tevékenység, a népfrontpolitika érvényesítése, a legsötétebb korban való bátor, hősies, a párttól sok áldozatot követelő helytállás alapozta meg. Ezt követte legitimitásának ama másik szilárd bázisa, amelyet nem elsősorban hangos választási küzdelem győzteseként ért el, hanem az újjáépítés, majd a szocialista útra térés hozzáértő, stratégiával rendelkező, szervezni és irányítani képes kezdeményező erejeként vívott ki. Nagy legitimitási válságai után pedig (a személyi kultusz lelepleződésekor, téves gazdaságpolitikai döntések hatására) megújulóképességével, tevékenységének alapvető megváltoztatásával, majd reformképességének bizonyításával nyerte vissza fokozatosan a bizalmat. Ezért azonban a mai körülmények közepette ismét meg kell küzdenie.

A PÁRT SZEREPE AZ ELLENTMONDÁSOK MEGOLDÁSÁBAN, A VÁLSÁG ELHÁRÍTÁSÁBAN

Amennyiben a szocializmus fejlődése ellentmondások megoldásán keresztül megy végbe, úgy a pártnak mint e fejlődés eszmei irányítójának kiemelkedő szerepet kell játszania az ellentmondások megoldásában, az erre irányuló társadalmi tevékenység szüntelen szorgalmazásában. Ha pedig az ellentmondások, mint láttuk, szoros kapcsolatban vannak a válsághelyzetek kialakulásával, akkor világos, hogy a marxista pártnak kiemelkedő feladatot kell vállalnia a válságok elkerülése érdekében. E funkció betöltése nem egyszerűen elhatározás és hangzatos deklaráció kérdése, hanem annak függvénye, hogy milyen helyzet van a pártban a tárgyalt kérdések vonatkozásában, vannak-e a pártban ellentmondások, lehet-e pártválság.

A PÁRTON BELÜLI ELLENTMONDÁSOK KÉRDÉSÉHEZ

Itt és most nem elemezhető okok miatt kialakult az a szemlélet, amely ugyan filozófiai síkon elismeri *az ellentmondások egyetemes voltát*, jelenvalóságát mindenben és mindig, ám ritkán vonatkoztatja ezt a pártra: ott csak az egységet hangsúlyozza. A pártegység ebben a felfogásban nem az ellentétek egységének egyik megnyilvánulása, hanem önálló léttel bíró sajátosság. Nyilvánvalóan kifejezi ez azt a tényt, hogy a pártban az alapvető célok, érdekek s az elvi értékű nézetek tekintetében egység van, hiszen et-

től, e sajátossága által – természetesen egyéb okok következtében is – párt a kommunisták szervezete.

Evidenciának kell tekintenünk, hogy egy párt, amely igényt tart a társadalom vezetésére, nem tűrheti meg soraiban az anarchiát, a frakciózást, az egység látványos és tartós hiányát. Ugyanakkor *a párton belüli vita* és az egység nem zárja ki egymást. Ennek az a lenini elv a „titka", hogy a politikai vitát határozat követi a többségi elv alapján, s ezt a határozatot minden párttag köteles végrehajtani, előző álláspontjától függetlenül is. Ugyanakkor az egységet a párton belül is folytonosan megbomlónak és újrakeletkezőnek kell tekinteni, azzal a lényeges megszorítással, hogy a megbomlásnak a legkisebb mérvűnek kell lennie a politikai, szervezeti és cselekvési egységnél, és a legnagyobb szabadságfok az ideológia terén lehet, anélkül, hogy az szétfeszítené a marxizmus kereteit.

A pártegységben is érvényesül *a történetiség elve.* Tartalmában és formájában mást kell hogy jelentsen az illegalitásban, mást legális, polgári demokratikus viszonyok között, mást a proletár hatalom élén állva, s ezen belül is éles eltérés kell hogy legyen a születő új társadalom „ostromlott erőd" állapota és konszolidált „dinamikusan fejlődő" stádiuma között vagy viszonylagos visszaesésekor, illetve forradalmi megújításának, az új alternatívák keresésének idején. Létezik ugyanakkor az egység helytelen, statikus-rigorózus értelmezése, amely származhat a személyi és csoporthatalom féltéséből vagy a történelmi helyzet ugyan önző személyes érdek nélküli, de téves megítéléséből. Ehhez szokott társulni az „ostromlott erőd" állapot és hangulat mesterséges fenntartása.

A pártegység is *ellentmondásos egység.* Ennek legáltalánosabb oka az, hogy a párt kettős értelemben sem különül el teljesen attól a társadalmi közegtől, amelyben született és amelyben tevékenykedik. Ez a társadalom pedig az alapvető antagonisztikus osztályok megszűnésével nem vált teljesen homogénné, sőt új érdektagoltságot, s vele

együtt új – igaz, nem antagonosztikus – ellentmondásokat produkált. Bizonyos értelemben, bár feltétlenül legyengült formában és legtöbbször objektíve rejtett módon, ezek az érdekeltérések a marxista pártokban is megvannak. Rejtetté az teszi őket, hogy a párt tagja azzal, hogy annak a szervezeti szabályzatát, célkitűzéseit és eszméit elfogadja, egyben részesévé válik egy olyan homogenizálódási folyamatnak, amely megőrizve a tagok személyiségét, háttérbe szorítja említett társadalmi „hozományukat", de tévedés lenne azt gondolni, hogy megszünteti azt.

Vannak a pártban a külvilág tudati tükrözéséből származó ellentmondások is. A párt nem lehet eszmeileg intakt azzal a közeggel szemben, melynek maga is szerves része. Törekvése, hogy megfelelően hatni tudjon a társadalom egészére, nem érvényesülhetne akkor, ha elzárkózna e környezet hatásától. E hatások felfogásával szemben pedig nem működik – nem is működhet, mert akkor a pártnak tökéletes lények gyülekezetévé kellene átváltoznia – egy mindig és mindenhol tökéletesen „szűrő" mechanizmus.

Következésképpen a párt bizonyos fokig tükrözi környezetének akár eklektikus nézeteit, vagy kivételképpen olyan nézeteket, amelyek részleges ellentmondásban vannak a párt általános eszméivel. Tehát a párt mint társadalmi valóságtükröző képződmény – s e valóságban benne van a társadalom mindenkori tudatállapota is – módosult és tompított formában hordozza a társadalmi tudat mindenkori sajátosságait és fő jellemzőit. Csak a szélsőségektől mentes, az arányok mások, s a kontúrok halványabbak.

Vannak azonban a pártnak maga kitermelte belső ellentmondásai is, amelyek csak végső soron származnak külső feltételekből. Néhány példa: Szinte minden párt korábbi történetének hagyományai és maradványai folytán hordoz belső emocionális, nézetbeli és személyi ellentéteket vagy ellenzéseket. Minden pártban lehetnek rejtetten vagy nyíltabban egymásnak ellentmondó egyéni és csoport-aspirációk, amelyek ugyan távol vannak a nyílt küzdelemtől, s

mint ilyenek nem is frakciók, de mint eltérő, legtöbbször megideologizált törekvések léteznek, legalábbis szimpátiák és antipátiák formájában.

Sokkal fontosabb azonban az a belső ellentmondás, amely épp a párt megújulási képességéből származik: abból, hogy a régi elképzeléseket és módszereket folyamatosan (vagy megszakításokkal) újakkal váltja fel. Naivitás volna azt gondolni, hogy ilyenkor a régi elképzelések és a hozzájuk való görcsös ragaszkodás azonnal, nyomtalanul eltűnnek. Ezek, ha nem is egyenlő intenzitással, de együtt élnek mint egymást kizáró, egymást korlátozó tendenciák.

S említsünk meg egy sajátos – bár nem antinómia jellegű, de gyakran megoldatlan – ellentmondást. Ez pedig az, hogy a marxista pártnak vitathatatlan sajátja kell hogy legyen a pártfegyelem: a tagságnak a pártba való belépéssel vállalt önkéntes kötelezettsége az érvényben lévő szabályok, követelmények, elvek betartására. Ebben és csakis ebben az értelemben a kommunista párt tagja egyben a párt „katonája". Másfelől viszont a marxista párt csak akkor tud eleget tenni vezető szerepének, csak akkor képes reális társadalomismeretre és önismeretre, csak akkor képes a jelenségek és látszatok mögött meglátni a lényeget, ha tagjainak többsége eredeti egyéniség, szuverén módon gondolkodó, önálló véleményalkotásra, döntésre, kezdeményezésre képes személyiség. *Bürokrata, végrehajtó típusú tagság nem alkothat élenjáró, megújulásra, kritikára és önkritikára képes pártot.* E követelmények előbb említett csoportja nem zárja ki a másodikat, sőt az igazi tehetség ott kezdődik, hogy az ember éppen az objektív törvények és a konkrét társadalmi megkötöttségek, korlátok mellett is képes szuverén maradni.

Még a párton belüli ellentmondások megítélésénél is nagyobb csend veszi körül *a pártválság lehetőségének kérdését.* Pedig ha a szocializmus nem mentes a válságtól, legalábbis annak részleges formáitól, akkor ez valamilyen módon érinti a pártot is. De a pártot illetően még a politikai vagy legitimációs válságot sem szokás valóságosan fellépő jelenségnek tartani. Legfeljebb egy-egy konkrét szituációban – többnyire egy-egy múltbeli időpontra és a párt fejlődésének általunk már elmarasztalt szakaszára vonatkoztatva – engedjük meg a „pártválság" kifejezés használatát.

E jelenségnek kettős magyarázata van. Az egyik az, hogy bátortalanok vagyunk gondolatainkat e téren következetesen végigvinni. Elméleti kényelmességből is és roszszul értelmezett pártszerűségből is származik tartózkodásunk a pártválság lehetőségének általánosabb vizsgálatától. Korlátozza a probléma felszínre hozását az a tapasztalat, hogy a marxista pártok valóban rendelkeznek a tudatosság olyan fokával, valamint olyan belső mechanizmusokkal, amelyek az esetek többségében eleve kizárnak, vagy legalábbis minimalizálnak és korlátok között tartanak minden olyan tendenciát, amely túl sok felhalmozott és megoldatlan ellentmondáshoz vezetne, vagy éppen gyakori pártválságot engedne meg. A párt egysége többirányú, egymásba fonódó egységet jelent: szervezeti-cselekvési-politikai és ideológiai egységet egyszerre. Ezt az egységet az esetek többségében nem bontják meg minden elemében az említett ellentmondások, inkább hangsúlyeltolódást okoznak köztük, az egység konkrét tartalmát és megnyilvánulási formáit alakítják át, kikényszerítve továbbfejlesztésüket.

A pártegység felsorolt tartalmi elemei – egyben formái – önmagukban is egyfajta biztosítékot képeznek a párt válságba jutása ellen. Mégis ezek elemzésével érvelni a párt-

válság ritkasága mellett tautologikus megoldás lenne, hiszen a pártválság éppen attól az, hogy valamilyen okok következtében fellazul a párt politikai és szervezeti egysége, gyengül az ideológiai egység és az egymást korlátozó törekvések által széttöredezik a cselekvési egység. A pártválság kivédésében három sajátosságnak, a párt három jellemző jegyének tulajdoníthatunk kiemelkedő szerepet:

– *a párt ideológiájának*, a marxizmus–leninizmus eszmerendszerének, mégpedig annak fejlődő, analitikus és szintetikus jellegének, valamint önreflexivitásának;

– *a kritika-önkritika* jelenlétének mint a kommunista pártok folyamatosan (legalábbis a normatívák szintjén) érvényesülő szemléletének és módszerének;

– a párt felépítésében és működési elvében érvényes *demokratikus centralizmusnak* és az ebből (is) következő pártfegyelemnek.

Az alábbiakban kimutatjuk, hogy ezek mennyiben képeznek szilárd gátat a pártválságot előidéző tényezőkkel szemben, s ugyanakkor önmaguk is milyen belső ellentmondásokkal küszködnek.

A MARXIZMUS–LENINIZMUS SZEREPE ÉS HATÁSA A PÁRTVÁLSÁG MEGELŐZÉSÉBEN ÉS LEKÜZDÉSÉBEN

A marxizmus–leninizmus azzal, hogy nem képez lezárt rendszert, elvileg képes arra, hogy a társadalom válságmegelőzésében részt vegyen. E nyitottság a forrása az elmélet fejlődőképességének, valósághoz való alkalmazkodóképességének, amely tulajdonságok már önmagukban is válságidegenek. E tényezők segítik a pártot és általa a társadalmat abban, hogy felismerje saját ellentmondásait, az objektív törvényszerűségeket, önmaga lehetőségeit, az új viszonyokhoz való alkalmazkodása lehetőségeit és korlátait s mindezzel a válság kikerülését.

Hogy az ideológia szerepének és lehetőségeinek leegyszerűsítő felfogását elkerülhessük, s hogy a pártválság megakadályozásában játszott szerepét megfelelően értékelhessük, nézzük meg részletesen ebből a szempontból a marxi–lenini ideológia fejlődését, illetve e fejlődés ellentmondásait.

A marxizmus–leninizmust immanens természete, történelmi múltja és jelen társadalmi környezete eleve és szükségképpen *fejlődővé* teszi. Ez az elmélet dialektikus materialista jellege folytán fejlődő, a társadalom valóságára reagálni képes nyitott rendszer. Története, létjogosultságáért folytatott harca az ellenséges nézetekkel, az antimarxista irányzatokkal, elhajlásokkal, a sok-sok félreértéssel folytatott polémiája egyaránt fejlődésének hajtóerői voltak. Környezete és közvetlen társadalmi talajának változásai, a gyakorlati eredmények és kudarcok hatása, a tőkés világ és a polgári ideológia szakadatlan kihívása, az egész imperialista környezet jelentős változása mind-mind a fejlődésre predesztinálja ezt az elméletet. Más szóval, ha a nagy történelmi tendenciákat, a makrokörnyezetet és a fő hatásokat figyeljük, akkor ezek túlnyomó többsége a marxista ideológia fejlődését tette – illetve tette volna – lehetővé.

Ugyanakkor sok évtizedes tapasztalati tény, hogy szinte mindig, amikor a munkásmozgalom fordulóponthoz érkezett, amikor a szocializmus építése kritikus ponthoz, esetleg válsághelyzetbe jutott, ismételten meg kellett állapítani: a marxista ideológia „elmaradt a gyakorlat szükségleteitől", „nem tudott időben választ adni a kor nagy kérdéseire". Mihail Gorbacsov is így kénytelen jellemezni a mai helyzetet: „Az új feladatokat kész receptek nélkül kell megoldani. Ma sincsenek ilyen receptek. A társadalomtudósok egyelőre semmilyen átfogó koncepciót nem javasoltak. A szocializmus politikai gazdaságtana megrekedt a megszokott fogalmakban, hadilábon áll az élet dialektikájával. A filozófia és a szociológia elmarad a társadalmi gyakorlat szükségletei mögött. Alapvető átalakítás vár a

történelemtudományra." (*M. Gorbacsov:* Átalakítás és új gondolkodás. Kossuth Könyvkiadó–Pallas Lap- és Könyvkiadó 1987. 44. old.)

Mármost ha le is számítjuk az elmélet mindenkori relatív önállóságát, melyben az előrehaladás mellett bizonyos mértékű leszakadás is természetes jelenség, továbbá ha leszámítjuk a gyakorlati politika felelősség-áthárításának ilyenkor mindig életbe lépő reflexét, amely az elmélet elmarasztalásával véli felmenteni önmagát, *az elmélet lemaradásának tényét* senki sem tagadhatja.

De mi ennek a lemaradásnak az oka? Az okok között nyilvánvalóan szerepet játszik számos, magában az elméleti munkában meglévő sajátos hiány, illetve hiba. Ezek közül kiemelendő az, amiről Bayer József ír egy meghatározott történeti időre vonatkoztatva: „Az ideológiai munka lényege tehát nem annyira a valóság konkrét elemzése, ellentmondásainak feltárása és a valóság érdekében való tudatosítása lett, mint inkább az ellentmondások eltüntetése, a konfliktusok és viták elfojtása, a széttartó érdekek és motívumok fegyelmezése, közös mederbe terelése." (*Bayer József:* A mai ideológiai problémák értelmezéséről. Társadalmi Szemle, 1987. 10. sz.) Aláhúzva az ideológia felelősségét, idézzük A. N. Jakovlevet: „A társadalomtudomány nem csupán a társadalom állapotát tükrözte, de aktívan részt vett ennek az állapotnak a kialakításában. A stagnálás ideológiájának, a pangás álcázásának nem volt szüksége az élet pontos ismeretére. Mindent, amit nem tudtak belegyömöszölni a dogmatikus gondolkodás, valamint az általános lelkesedés gyakorlata Prokrusztész-ágyába, nyíltan vagy titokban kétesnek és gyanúsnak tartottak." (*A. N. Jakovlev:* Dosztyizsenyije kacsesztvenno novovo szoszty ojanyija szovjetszkovo obscsesztva i obscsesztvennije nauki. Kommunyiszt, 1987. 8. sz.)

A dogmatizmusban, az elmélet elmaradásában kétségkívül szerepe volt annak, hogy a Szovjetunió, de más szocialista országok történetében is a politika és az ideológia ha-

tára sokszor elmosódott. Történt ez részben a hadikommunizmus módszereinek továbbélése (ahogyan ezek a gazdaságpolitikában is évtizedekkel terjedtek túl létjogosultságukon), részben a pártban is érvényes szervezeti egység, politikai egység, cselekvési egység, eszmei egység objektív egymásraépülése és szubjektív egybemosása folytán. Amíg az említett tényezők közül az első három normatív elvű egység, addig a negyedik nem az. A probléma ott keletkezik, hogy ezek egymásra épülnek, valamennyi alapja az összes többinek, és könnyen összecserélhetőek. Hiszen a pártegységre hivatkozva könnyebb útnak látszik előírni az eszmei egységet, megkerülve a kétes kimenetelű és időigényes vitákat.

Viták nélkül nem fejlődhet az elmélet: „egyáltalán nincsen szándékunkban – írja Lenin –, hogy tagadjuk, elpalástoljuk vagy elkenjük a meglevő nézeteltéréseket. Ellenkezőleg, azt akarjuk, hogy sajtószerveink útján a legkülönbözőbb árnyalatú nézeteket valló orosz szociáldemokraták minden kérdést *megvitassanak* [. . .] Szükséges és kívánatos, hogy valamennyi orosz szociáldemokrata és öntudatos munkás színe előtt nyíltan vitát folytassunk, s ezáltal tisztázzuk, mennyire mélyek a fennálló nézeteltérések. [. . .] mostani mozgalmunk egyik fogyatékosságának tartjuk, hogy nincsen nyílt vita a nyilvánvalóan eltérő nézetek között, hogy véka alá akarják rejteni a nagyon komoly kérdésekben felmerülő nézeteltéréseket." (LÖM 4. köt. 308. old.)

Lenin e gondolatai a marxista párt kialakulásáért folyó harcban fogalmazódtak meg, de kérdés, hogy igazak-e a hatalmon lévő pártokkal kapcsolatban is? Úgy gondolom, hogy igen, ha a vitát nem a kicsinyes, személyeskedő széthúzás, hanem a mindenki számára elfogadható alternatívák keresése motiválja. A lefolytatott belső eszmei küzdelmek alapján itt is a többség dönt, de csak abban, hogy az elmélet által kidolgozott alternatívákból melyik életképesebb és alkalmasabb a megvalósításra, és semmiképpen

sem abban, hogy melyik igaz. Az elfogadás *nem igazzá nyilvánítás*, nem bizonyítás – ezt majd a későbbi gyakorlat és a kérdések további tudományos kiművelése végzi el. Ebből is következik, hogy az eszmei egység tartalma:

– a pártban a marxizmus–leninizmust ismerik el elvi alapnak, az elmélet továbbfejlesztését ennek keretében és ennek szerves fejlődéseként értelmezik;

– az elvek csak a politikai irányvonalba beépülve emelkednek határozattá; ezek pedig addig tekinthetők kötelezőnek, amíg funkcionálnak, a nép és a haladás ügyét szolgálják;

– az egység azonban egy pillanatig sem terjed ki a továbbgondolás és a folyamatos elvi, konstruktív kételkedés tilalmára.

Tehát az elvi egységen belül meg kell őrizni a nézetek különbözőségének jogát, mert nélküle nem jön létre más, mint látszategység látens eszmei széthúzással, a nézetek konfrontálatlan állapota, amely legjobb melegágya az eklektikának, a pillanatnyi eszmei konjunktúrák tendenciózus kihasználásának, és talmudizmus, amely a fogalmak csűrés-csavarásával, klasszikus idézetekkel mindent képes „alátámasztani", az éppen uralkodó eszmerendszert a marxizmus–leninizmus szerves részeként föltüntetni.

Az eszmei egység e téves értelmezésének elkerüléséhez fel kell adni a „tiszta" marxizmus ideálját is, amennyiben ezen a tévedhetetlen, a meglévő tételekkel abszolút összhangban lévő „örök" marxista igazságokat értjük. Az a szemlélet marxista, amely *belső logikai összhangban van* a marxizmus tudományosan és gyakorlatilag beigazolt alaptételeivel, amely szisztematikusan érvényesíti a marxizmus–leninizmus alapvető módszerét, a történetiség elvét és a dialektikát, amely materializmust képvisel, s amely szolgálja a munkásosztály, a társadalmi haladás s végső soron a kommunizmus ügyét mint az emberiség kizsákmányolástól, elidegenüléstől mentes állapotát, mint minden további emberi fejlődés kiindulópontját.

Ahhoz, hogy a marxizmus–leninizmus válságmegelőző és ne válságkeltő tényező legyen, át kell gondolni a marxista ideológia státusát a pártban és a társadalom egészében is. A nem szocialista országokban a mindenkori erőviszonyoktól függően a marxizmus–leninizmus különböző mértékben, de kisebbségben, illetve periferikus helyzetben van a pártonkívüliek körében. Hegemón helyzetben van viszont a marxista pártokon belül. Más a helyzet a szocializmust építő országok pártjaiban, illetve a szocializmust építő társadalmakban. A hatalom átvétele után több évtizedes munka eredményeként kezd kialakulni a szocializmus eszméjének *össztársadalmi hegemóniája* (ami sohasem statikus, végleges állapot), a párton belül pedig létrejön *monopolhelyzete*. Ez természetesen csak ideális esetben van így, nagyon gyakran – a már érintett okokból – ez csak látszathegemónia és látszatmonopólium. Amennyiben pedig a marxista ideológia valódi hegemóniára törekszik, ezt nem más eszmék feletti durva, adminisztratív uralommal, nem azok félretolásával vagy negligálásával érheti el, hanem saját meggyőző eredményeivel. Azzal, hogy első a társadalmi problémák visszatükrözésében, feltárásában és megoldásában. Ezáltal vezető helyet vívhat ki a felépítmény intézményeinek többségében, és hitele alapján növekvő befolyást érhet el a társadalom mind nagyobb hányadának gondolkodásában, legalábbis ami a fontosabb kérdéseket illeti.

A párton belüli monopolhelyzete azt jelenti: a párt ekkor már „megengedheti magának" azt a „luxust", hogy csak azokat vegye fel soraiba, akik magukénak vallják a marxizmus–leninizmust, és az egyének is társadalmi lehetőséget kapnak arra, hogy nézeteiket még a pártba való belépés előtt tisztázzák. Ha nem tudnak azonosulni a tudományos szocializmus eszméjével, bőven találnak lehetőséget a párton kívül is a társadalmi haladáshoz való konstruktív hozzájárulásra.

Elmélet és gyakorlat viszonya sem harmonikus. A társa-

dalmi élet ezen a területen is tartalmaz ellentmondásokat és antinómiákat. Lenin nem ok nélkül hangsúlyozta: „nem szabad elfelejtenünk, hogy a gyakorlat kritériuma soha sem igazolhat vagy cáfolhat meg teljesen semmiféle emberi képzetet". (LÖM 18. köt. 128. old.) Ez az a nagyon fontos ismeretelméleti tétel, amelyről gyakran megfeledkeznek, amikor elmélet és gyakorlat viszonyát értékelik a politikai praxisban. Ezzel függ össze – a gyakorlati sikertelenségeket tapasztalván – az elméletből való kiábrándulás. Ilyenkor könnyen feltételezik mögötte – nem is mindig alaptalanul – az elmélet hibás voltát, vagy a gyakorlattól kérik számon az elméletnek való megfelelést, annak pontos leképezését. Az elmélet és gyakorlat közvetítés nélküli megfelelését számon kérni rendszerint nem több, mint a felelősség áthárításának vagy az ideológia lebecsülésének „marxista" variánsa.

A mindennapi gyakorlathoz közvetlenül „tapadó" ideológia számára – paradox módon – a veszélyt a gyakorlattól való elszakadás jelenti. Ugyanis kellő távolságtartás nélkül az ideológia elveszíti rálátását a folyamatokra s vele az értékelő, absztraháló és általánosító képességét is. Ezzel pedig az ideológia lételemét s vele létjogosultságát veszíti el. Ebből a differenciálatlan közvetítésnélküliségből származik az, hogy fontos napi politikai, taktikai jelszavak az elmélet rangjára emelkednek.

A marxista ideológia fejlődésében sajátos helyzetet teremt a szocialista országok és pártok egymáshoz való viszonya is. Ellentmondást képez egyfelől a pártok és országok szuverenitása, önállósága, másfelől egységük és közös felelősségük. A *szuverenitásban* főként a saját érdek és az egyedit megkülönböztető sajátosság fejeződik ki, amelyet minden párt ideológiai önállósága is reprezentál. Az *egység* tartalma viszont a közös érdekekben, közös célokban, az alapvető ideológiai kérdésekben való egyetértésben jelölhető meg. E két oldal ellentmondása az ideológiában oly módon jelenik meg, hogy az eszmei fronton elkövetett

minden jelentős hiba költségei közösek (ez egyébként a politikára és a gazdasági gyakorlatra nézve hatványozottan igaz). Az egyik párt ideológiai tévedéséért – főként ha az gyakorlati erővé válik – a másik is fizet. Innen származik az is – meg a másikért való aggódásból –, hogy minden párt érzékeny a többi párt hibáira. Viszont az időben elhangzó figyelmeztetés és beleszólás sokszor éppen a szuverenitás és önállóság miatt nem lehetséges.

A nemzeti és nemzetközi ellentéte az eszmei, ideológiai munkában rendszerint *a partikuláris és univerzális felcserélésében,* azok érvényességi körének indokolatlan kitágításában rejlik. A helyi sajátosságokból fakadó jellegzetességek ráerőltetése a többiekre vagy a helyi, de általános érvényű tapasztalatok bezárása a partikularisba a legtipikusabb formája az általános és különös keveredésének. Így áll elő az a helyzet, hogy eltérő fejlettségű és történeti múltú országok egyébként nem indokolható módon időről időre azonos problémákkal találják magukat szembe. (Nem sorolom természetesen ezek közé a valóban azonos helyzetből fakadó rokon problémákat.)

Bonyolítja a képet a dolog ideológiai leple: hogy ti. minden párt „a marxizmus" nevében követi el a maga hibáit, nézeteit marxistának, gyakorlatát a marxizmussal összhangban lévőnek ítélve meg. Másfelől a többiek tévedéseitől vagy útkeresésétől, kísérleteitől szintén a marxizmus jegyében határolódik el, ha nem is kimondva, de nagyjából egyértelműen érzékeltetve aggályait. E többékevésbé érvényesülő magatartás elegendő ahhoz, hogy az újítani szándékozók új kísérletekbe néha csak „lopva" kezdhessenek bele. Mindez nem kedvez a problémák elméleti kidolgozásának sem. Ma talán valamennyi szocialista ország előbbre tarthatna a megújulásban, ha a reformok korai formáinak „lopakodó", félig titkolt bevezetése nem vonta volna maga után a reformelmélet fáziskésését. De bármennyire is törekszünk a hibák kiküszöbölésére, a szuverenitás és az egység bizonyos határokon belül csak

egymást korlátozó módon egzisztálhat, s ezzel számolnunk kell.

A marxizmus–leninizmus fejlődésére a polgári ideológiák kihívása is ellentmondásosan hat. A polgári ideológiákra való reagálás lehetősége kétirányú: egyrészt e nézetek osztálytartalma, célja alapján történő elutasítás, másrészt azok pozitív eredményeinek, használható módszereinek felhasználása. De objektív hatása is kétirányú: egyfelől – félrevezető, sokszor felszíni tetszetősségével – zavart kelt, akadályozza a marxizmus–leninizmus befogadását, tudatos antimarxizmusával, a marxista ideológiának tulajdonított hamis állításaival szkepszist és ellenérzést kelt világnézetünk iránt. Másfelől azonban sok olyan eset is van, amikor viszonylag toleráns bírálatával, eredeti kérdésfelvetéseivel növeli az érdeklődést a marxizmus iránt, és kritikus kérdéseinek megfogalmazásával impulzusokat ad fejlődéséhez.

Él-e azonban ideológiánk ezekkel a pozitív lehetőségekkel? Megfelelően appercipiálja-e ezeket a hatásokat? Reagálása adekvát módon történik-e? Azt kell mondanunk: *nem!*

A kihívásra adott válasz gyengesége már abban is megjelenik, hogy többnyire a polgári ideológiákat nem kihívásnak, hanem kellemetlen és elhanyagolható rossznak tekintjük, amit jobb nem tudomásul venni. Gyakran a kesztyűt azért nem vesszük föl, mert a polgári nézetekkel saját elméleti elmaradásunk miatt csak alapigazságokat és közhelyeket tudunk szembeállítani, s sokszor nem tudunk ellenalternatívát kidolgozni.

A válasz kétféle lehet. Az egyik – amely szerencsére már letűnőben van – a „szitok-átok" jellegű viszonyulás, ahol a polémia jobbára a minősítésben, a káros hatás és az osztálygyökerek kimutatásának műveletében merül ki. A másik, ami sajnos még nincs letűnőben: a behódolás, a régi (Nyugaton sokszor már idejétmúlt) tételek ismételgetése. Először rendszerint a terminológia „kúszik" be, hogy az-

után észrevétlenül kész fragmentumok és főleg a szemlélet – sokszor nem is koherens módon való – átvételével lényeges engedményeket tegyenek a polgári eszmevilágnak. Szerencsére tapasztalható már *a dialógust is lehetővé tevő, kritikus magatartás,* amelyben a kritikai jelleg jól megfér az értékes elemek átvételével, pozitív hasznosításával. E hasznosítást sürgeti és lehetővé teszi az a tény, hogy a polgári ideológiák sokszínűek, nemegyszer a kapitalista társadalommal szemben is kritikusak, s a társadalom vizsgálatának számos területén a marxizmus által alig elemzett kérdéseket és összefüggéseket is feltárnak.

A BÍRÁLAT-ÖNBÍRÁLAT VÁLSÁGMEGELŐZŐ SZEREPE

A „kritika – önkritika" sokszor lejáratott fogalma a párt életében – viszontagságos története ellenére is – megőrizte eredeti értelmét, jelentőségét. Olyannyira, hogy a párt válságát és a szocializmus építésének válságos helyzetét sem lehetne nélküle megelőzni. Nem, mert épp általa érvényesül a párt normális, egészséges működésének egyik feltétele. Marx a forradalom alapmagatartásának tekintette annak önbírálatát: „Proletár-forradalmak [. . .], mint a XIX. század forradalmai, állandóan bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzetthez, hogy megint újból elkezdjék, kegyetlen alapossággal gúnyolják első kísérleteik felemásságait, gyengéit és gyatraságait. Úgy látszik, mintha ellenfelüket csak azért tepernék le, hogy az új erőt szívjon a földből, s még nagyobb óriásként egyenesedjék fel velük szemben, mindig újra visszariadnak saját céljaik bizonytalan hatalmasságától, míg meg nem teremtődik az a helyzet, amely minden visszafordulást lehetetlenné tesz." (MEM 8. köt. 108. old.)

Lenin kifejezetten a pártra alkalmazta a kritika követel-

ményét: „A politikai pártnak saját hibáihoz való viszonya egyik legfontosabb és legbiztosabb ismérve a párt komolyságának és annak, hogy miként teljesíti a *valóságban* kötelességét *osztálya* és a dolgozó *tömegek* irányában. A hibát nyíltan beismerni, okát feltárni, elemezni azt a helyzetet, amely a hibát szülte, gondosan megvitatni, hogy milyen eszközökkel lehet a hibát kijavítani – ez jellemzi a komoly pártot, így teljesíti a párt a kötelességét." (LÖM 41. köt. 39. old.)

A párton belüli kritika tartalmi elemeinek és jellegzetességeinek e tömör összefoglalása mutatja: válságmegelőző szerepe is abban áll, hogy – nem lévén tévedhetetlen párt és mozgalom – alkalmas a hibák idejében történő felismerésére és kijavítására. Ezen túlmenően, a kritikus-önkritikus elemzés lehetővé teszi nemcsak a hibákból, hanem a feltételek változásából adódó korrekciók szükségességének belátását is.

Mindazonáltal a bírálat és önbírálat gyakorlatát nem tekinthetjük könnyen érvényesülő folyamatnak. Különösen fontos lehetőséget rejt magában a bírálat és az önbírálat a válságmegelőzésben azáltal, hogy ez egyike azon módszereknek, amelyek tudatosan képesek bekapcsolódni a *feed back* mechanizmusba, illetve képesek azt tudatosan kiépíteni. Ugyanis az „irányító" és az „irányított" közötti információáramlás egyik formája a kétirányú kritika megfogalmazása. A párt, ha nem fogja fel a kritikát és nem megfelelő gyakorlati lépésekkel reagál rá, akkor az önszabályozás fontos mechanizmusáról mond le.

Miközben ez az egyik legalkalmasabb eszköz az ellentmondások feltárására, egyben maga is többoldalúan ellentmondásos folyamat:

– Nem tekinthetünk el attól, hogy a bírálat–önbírálat (a dolog természeténél fogva) mindig valakivel vagy valakikkel való *szembefordulást* jelent. Ez pedig szükségképpen érdekeket és érzelmeket sért és feszültségeket teremt.

– A bírálat során nézetek, irányzatok, koncepciók vagy

csak egyszerű gyakorlati tévedések kerülnek felszínre, a nyilvánosság különböző színterein (a legszűkebb belső pártnyilvánosságtól a tömegkommunikáció országos, nemzetközi fórumaiig) konfrontálódnak, azaz bíráló és megbírált eszmék mint *ellentétek* jelennek meg.

– A bírálat–önbírálatnak szükségképpen van *személyiségkorlátozó,* sőt személyiséget sértő mozzanata. S ezt kár lenne azzal tagadni, hogy csak a rossz formában gyakorolt bírálatot soroljuk ide. Minden bírálat akarva, nem akarva leleplez, „kiélez", ami szinte kivétel nélkül az érintett egyén számára valamilyen fajta megszégyenüléssel, esetleg tartós vagy átmeneti hitelvesztéssel jár. De van ennek a jelenségnek egy mélyebb összefüggése is. Nevezetesen az, hogy az ember és alkotása (legyen az tárgyi, szellemi, politikai alkotás vagy egyéb társadalmi tevékenység) hozzánő az egyénhez, aki sajátjának tekinti azt, nagyrészt azonosul vele; főleg igaz ez a meggyőződéses társadalompolitikai tevékenységre is. Ezért ennek kifogásolása, esetleg elvetése magát a személyiséget sérti. S itt ismét kár lenne arra hivatkozni, hogy ha a bírálat meggyőző, akkor nem következik be az említett állapot. Ugyanis a meggyőzés még legeredményesebb formájában is többnyire csak részlegesen sikerülhet. Az az ellenérv pedig, hogy „nem a személyt, hanem a nézeteit kell bírálni", éppen azzal nem számol, hogy az ember és alkotásának viszonya értelmében nem válik teljesen külön a személy és nézete. Még szigorúan egzakt szakkérdések esetében is óvatosnak kell lennünk ebben a vonatkozásban. Azt sem szabad gondolni – hiszen ez maga is felér egy sértéssel! –, hogy valaki számára a nézetei, gyakorlata és módszere tisztán külsődlegesek. Becsületes embert feltételezve be kell látni, hogy ha valaki „épp azt" és „épp úgy" csinálja, nem pedig mást és másként, azt azért teszi, mert feltétlenül (vagy legalábbis nagy valószínűséggel) meg van győződve annak helyességéről. Ezen szempontokat eltúlozni és dramatizálni viszont azt jelentené, hogy valakiről vagy valakikről nem tételezzük föl az önma-

guk tárgyilagos értékelésére, illetve a változásra, fejlődésre való képességet.

– A kritika–önkritika anomáliái közé tartozik a *látszólagos önbírálat*, az ellenvélemény ideiglenes elfogadása annak érdekében, hogy a megbíráltak később alkalmas időpontban és feltételek között visszatérjenek eredeti álláspontjukhoz, „revansot véve" korábbi bírálóikon.

– Önmaga ellentétébe csap át a bírálat–önbírálat, amikor nem a munka javítására, hanem *mások véleményének elfojtására*, az alternatívák félretolására, esetleg durva és kíméletlen érveléssel más csoportok, rétegek *megfélemlítésére* használják. Az ilyen kritika szükségképpen formális, hiszen igazságtartalom hiányában nincs köze a marxista pártok itt tárgyalt módszeréhez. Ilyenkor a bírálat valójában kiátkozás, holott annak meghatározott információk kétirányú áramlását kell jelentenie egyenrangú felek között, nem pedig rendszeresen egy irányból áramló dörgedelmeket, kioktatást. Amennyiben ez utóbbi módszer uralkodik el a pártban, ez nem sorolható be egyszerűen a vitakultúra hiányának fogalmába, mert jellegében többet: a demokrácia teljes hiányát jelenti.

– Meg kell említenünk azt az esetet, mikor nem élnek a bírálat lehetőségével, és a pártban eluralkodik *a kritikátlanság*, az egyet nem értés elhallgatása. Ha most eltekintünk is a kommunista pártok történetének azon szakaszától, amely ismert jellegzetességeinél fogva minimálisra zsugorította, formálissá torzította, kizárólag egyirányúvá tette a kritikát, akkor is egész sor olyan ok van, amely normális körülmények között is korlátozza a kritika lehetőségeit. Ilyennek tarthatjuk *az egzisztenciális függést*, amely főleg a hivatásos, de a nem hivatásos pártmunkások kezét is megkötheti. Egzisztenciális okok is kialakíthatnak félelmet vagy legalábbis óvatos tartózkodást a bírálattól. Sajátos gátló tényező a vezető személyiség (vagy – ritkán – személyiségek) körül kialakult „aura", az a különös *tekintélyből*, többnyire az illető kimagasló képességeinek, esetleg rend-

kívüli adottságainak tiszteletéből, beosztásának egyedüliségéből fakadó különleges légkör, ami már-már karizmatikus jelleggel ruházza fel az illetőt. Ez a körülötte lévőket (mások meg nem is kerülnek vagy kerülhetnek a közelébe) nemcsak a kritikai szellem érvényesítésében bénítja meg, de lehetetlenné teszi az emberi párbeszédet is. A vezető elszigetelődik környezetétől, az információkat csak egy szűk kör közvetítésével (így nemegyszer torzítva) kapja, kritika alig jut el hozzá, s előbb-utóbb valóságismerete is súlyos károkat szenved. A felelősség az ilyen helyzet kialakulásáért (ha nem is egyenlő arányban) a vezetőt és környezetét is terheli.

– Végül megemlítjük a bírálatnak azt a torzulását, amikor az a képzet alakul ki (többnyire tudatos demagógia hatására), hogy a bírálat csak lentről haladhat fölfelé, hogy minden nézet, amely úgymond a „népből" jön, szükségképpen megalapozott, igaz. Ugyanilyen tévedés az is, hogy a gondolkodásnak és a viszonyulásnak egyetlen módja a kritika lehet. Noha a kritika joga nincs összekapcsolva a konstruktív megoldási javaslattétel kötelezettségével, miként a jó javaslat sem igényli a javaslattevő kötelező részvételét a kivitelezésben, mégis szögezzük le: sem a pártban, sem a társadalom egészében nem érvényesülhet tartósan olyan „munkamegosztás", ahol egyik oldalon van a bírálat joga, a másikon az elfogadás és a változtatás kötelessége.

Íme, ebben az értelemben tekintjük a bírálat–önbírálat képességét és lehetőségét a válság elleni küzdelem szerves részének.

A DEMOKRATIKUS CENTRALIZMUS

Ez a harmadik biztosítéka a párt válságmentes működésének, s ezáltal a társadalmi válság megelőzésének. E megállapításunk összhangban van *a demokratikus centralizmus*

ama közkeletű felfogásával, amely e fogalmon a párt szabályozott és szervezett felépítését s ennek alapján jól koordinált működését érti, ahol hierarchikus rend van a felépítésben és öntudatos, politikai-ideológiai egység uralkodik a cselekvésben. Annak belátásához, hogy a demokratikus centralizmus valóban folyamatos stabilizáló tényezőként működik, vizsgáljuk meg közelebbről e sajátos képződményt, érintve történetiségét, pozitív hatását, jelezve ugyanakkor ellentmondásosságát, ez utóbbival pedig problematikus jegyeit is.

Elterjedt az a szemlélet, amely a demokratikus centralizmust egymást kizáró és kölcsönösen feltételező dialektikus ellentétek egységének tekinti azon a „logikai" alapon, hogy a demokrácia centralizmus nélkül anarchiához, míg a centralizmus demokrácia nélkül despotizmushoz vezet. Nem tagadva e megállapítás lehetséges gyakorlati érvényét, bocsássuk előre, hogy e két fogalom között ebben az értelemben *nincs* dialektikus ellentmondás, így nem érvényesül a kölcsönös feltételezettség sem. Ugyanis a demokráciának ilyen típusú „másléte", ellenpólusa nem a centralizmus, hanem a diktatúra, míg a centralizmusé nem a demokrácia, hanem a decentralizáltság. A diktatúra és a decentralizáltság közvetítésével természetesen fennáll a demokrácia és centralizmus dialektikus viszonya is, amennyiben a diktatúra eszközként feltételezi a centralizmust, a demokrácia pedig részelemként és eszközként is tartalmazza a decentralizációt. Hiba lenne azonban a centralizmust azonosítani a diktatúrával, a demokráciát a decentralizációval annak érdekében, hogy sikerüljön alapfogalmaink dialektikus ellentmondását kimutatni. (Nem szólva arról, hogy létezik dialektikus viszony anélkül, hogy mindent bele kellene szorítanunk az ellentmondások Prokrusztészágyába.)

Hogy nem dialektikus ellentétpárról van szó, azt az a tény is mutatja: ez a két elv nem volt kezdettől vezérlő motívuma a marxista pártok létének, működésének. Lenin a

Mi a teendő?-ben, 1902-ben a pártot mint centralizált szervezetet írta le. „Csakis egy centralizált harci szervezet, amely következetesen szociáldemokrata politikát folytat és úgyszólván minden forradalmi ösztönt és törekvést kielégít, tudja megóvni a mozgalmat a meggondolatlan rohamtól és előkészíteni a sikert ígérő támadást." Azokra az ellenvetésekre, amelyek a demokratizmust kérik számon, így válaszolt: „Kérdezzük: mi értelme van »*széles körű*« demokratikus elvről beszélni, amikor ennek alapfeltétele *nem teljesíthető* egy titkos szervezetben?" (LÖM 6. köt. 126–127. old.)

Ebből kitűnik, hogy a centralizmus követelménye nem párosulhatott a demokratizmussal ott, ahol a pártok az önkényuralom és az illegalitás körülményei között működtek. A párt alapszabályzatában azonban már 1903 óta a párttagság számos joga, valamint a különböző pártszervek működését előíró szabályok egyértelműen a párton belüli demokratizmus szükségességének elismerésére utalnak.

Ha nem dialektikus ellentétpárként, akkor hogyan kell értelmeznünk a demokratikus centralizmust? Természetesen semmiképpen sem úgy, mint egymástól nagyjából független, csupán egymás mellett élő szervezeti elveket. Be kell látnunk, hogy a pártban nem „demokrácia plusz centralizmus" van, hanem *centralizmus, amely jellegében demokratikus.* A jelzős szerkezet szórendje is arra utal, hogy e viszonyban a domináló szerepet a demokratizmus játssza. De vajon nem „fából vaskarika"-e a két fogalom összekapcsolása? Nem! Az összeegyeztethetetlenség csak akkor állna fenn, ha a demokrácia azonos lenne a decentralizációval, vagy ha a centralizmus azonos lenne az önkényuralommal.

De meggyőzőbb válasz a feltett kérdésre maga a valóság. Ugyanis e fogalmak nem elvontan, külön-külön létező vonásokat jelentenek, hanem a marxista pártok többségének működési és felépítési elvét, amelyek együtt, egymás által, mintegy összefonódva léteznek. Nem mondhatjuk

ugyanis, hogy a párt struktúrája centralisztikus, működése pedig demokratikus: mindkettőre mindkét tulajdonság vonatkozik. Nézzük a gyakorlatot! Az egyén, amikor belép a pártba, ezt saját elhatározásából, belső meggyőződésből, külső kényszer nélkül, tehát demokratikus „választási" lehetőségével élve teszi. De a belépés tényével egyben elfogadja a párt szervezeti szabályzatát, fegyelmét, politikáját, és ígéretet tesz a párt iránti kötelezettségének teljesítésére. Máris érvényesül tehát a centralizmus. Lenin a „ki lehet a párt tagja" kérdésében Martovval vitatkozva ragaszkodott a párt programjának elfogadásához, a párt anyagi támogatásához és a valamely pártszervhez való tartozáshoz mint követelményhez. Az alapszervezethez való tartozást mint a pártellenőrzés érvényesülésének egyik lehetőségét a centralizmus érvényesülésének tekintette: „Én kitartottam megfogalmazásom mellett és rámutattam arra, hogy másként nem határozhatjuk meg a párttag fogalmát, ha nem akarunk eltérni a centralizmus elvétől." (LÖM 8. köt. 48. old.)

A különböző pártszervek megválasztásának szabályai és a választott testületek deklaráltan meghatározó szerepe a párt életében, valamint ezek beszámoltatásának joga és kötelessége egyértelműen a demokratizmus megtestesülései. „Bármilyen választott szerv – írja Lenin – vagy küldöttgyűlés csak akkor tekinthető igazán demokratikusnak és valóban a nép akaratát képviselőnek, ha elismerik és alkalmazzák a választóknak azt a jogát, hogy visszahívhatják választottjaikat. Az igazi demokratizmusnak ez az alapvető, elvi tétele, amely minden képviseleti gyűlésre érvényes." (LÖM 35. köt. 106. old.) De ugyanezen pártszervek hierarchiája, a legfelsőbb szinten a kongresszus abszolút „hatalma", az alsóbb pártszervek alárendelése a felsőbbeknek, az alsó szervek beszámolási kötelezettsége a felsőbbek irányába a demokratizmus tartozékai is, miközben vitathatatlanul a centralizmus érvényesítését is jelentik.

A párton belüli információáramlás a maga kétirányúsá-

gában egyszerre jelenti a demokrácia és a centralizmus érvényesülését. A centralizmus elve az, hogy „minden pártszervezet köteles a Központi Bizottsághoz és a Központi Lap szerkesztőségéhez eljuttatni minden anyagot, amelyből megismerhetik egész tevékenységét és személyi összetételét". Viszont a demokratizmus érvényesülése többek között abban a lehetőségben áll, hogy: „Minden párttagnak és mindenkinek, akinek bármi köze van a párthoz, joga van követelni, hogy nyilatkozatát eredeti formájában továbbítsák a Központi Bizottságnak, vagy a Központi Lapnak, vagy a pártkongresszusnak." (LÖM 7. köt. 242. old.) Mindebből láthatóan, kétirányú az ellenőrzés lehetősége is lentről fölfelé és megfordítva. Az információ kétirányú áramlása nélkülözhetetlen eleme a pártdemokráciának, mert információ hiányában a demokrácia nem lehet egyéb, mint vágyálom vagy frázis. Az információ haladásának zavartalansága viszont nem független a centralisztikus struktúrától.

Ha pedig a demokratikus centralizmus elve szerint működő struktúrák és funkciók végeredményét nézzük, az úgy jelenik meg előttünk, mint a párt szervezeti, politikai és cselekvési egysége. Ezek ismét csak a demokratikus centralizmust jelentik, amennyiben tartalmazzák a vitát, a vita után többségi határozat meghozatalát, majd ennek az egész párt általi végrehajtását. A végrehajtás mindenkire kötelező, függetlenül az egyének vagy csoportok korábbi álláspontjától. A vita lehetősége, a többségi elv a szavazásban és a közös érdek az egységes végrehajtásban a demokratizmust képviseli, míg a kisebbség alárendelődése, a határozat kötelező ereje – miközben része a demokráciának is – inkább a centralizmushoz áll közelebb.

Bármennyire is demokratizmus és centralizmus egységére, egymásba fonódott mivoltára összpontosítottunk az eddigiekben, tagadhatatlan, hogy a benne foglalt két fogalom ellentmondásban is áll egymással: kölcsönösen korlátozzák is egymást. E korlátozás kétféle lehet. Az egyik a

negatív visszacsatolás folyamatába illeszkedő kölcsönhatás, amikor is a párton belüli demokrácia érvényesülése nem engedi a centralizmus elvének és főleg gyakorlatának túlburjánzását; és megfordítva, a centralizmus, nem engedve a parttalan, bénító „demokratikus" huzavonának, fegyelmezett keretek között biztosítja a demokratikusan elhatározott feladatok eredményes végrehajtását. A másik eset az, amikor az egyik korlátozza a másik normális kibontakozását. Ez igazában akkor következik be, amikor az egyik *túlfut* önmagán, ha például a centralizmus átcsap személyes hatalmaskodásba, önkényességbe, a központi szervek bürokratikus túltengésébe, az alsó szervek elnyomásába vagy pedig a demokrácia időt és energiát felőrlő demokratásdiba, esetleg szervezeti és politikai szétesettségbe, anarchiába csap át. Ilyenkor azonban nem a demokratikus jelleg korlátozza a centralizmust vagy fordítva, hanem mindkettő önmaga karikatúrájává alakul át, és sem magát, sem a másikat nem hagyja érvényesülni. Az így létrejövő anarchia és a túlcentralizáltság nagyon jól megfér együtt. A bürokratikus centralizmus mögött legtöbbször anarchikus folyamatok húzódnak meg, miként az anarchia hangzatos „abszolút szabadság"-eszménye is kitűnően megfér a katasztrofálisan ható folyamatok vagy az egyes személyek önkényének való kiszolgáltatottsággal. Az anarchia legfőbb hívei rendszerint maguk is zsarnokok, s ha lehetőség van rá, diktátorokká válnak – hogy az anarchizmus egyéni terroristáiról ne is beszéljünk . . .

A demokratikus centralizmus egységéből, a két részkomponenst egyensúlyban tartó jellegéből azonban *nem vonhatók le* az alábbi következtetések:

– Az, hogy a demokratikus centralizmus ideális érvényesülése valamiféle „fele-fele" arány lenne egy szabályos egyensúly értelmében. Mint működési és szerveződési elv, e fogalompár mind létrejöttében, mind érvényesülésében konkrét történelmi körülményekhez kötött. Az illegalitásban inkább csak a centralizmus létezett, s viszonyuk a szo-

cializmus építésének konkrét körülményei között is jelentős eltéréseket mutat a nemzeti sajátosságok alapján. Másképpen érvényesül ez viszonylag kedvező nemzetközi feltételek esetén és a szocializmus megújulásának szakaszában. Mindezektől és sok más tényezőtől függően tehát a demokratikus centralizmus komponensei igencsak eltérő arányokban tartják egyensúlyban egymást, nem beszélve a belső, lehetséges tartalmi és értelmezésbeli különbségekről.

– A centralizmus demokratikus jellegének elvi megalapozottsága és gyakorlati eredményei (amit a kommunista pártok több évtizedes sikeres működése is igazolt) még nem bizonyítják abszolút módon, hogy ennek a szervezeti és működési elvnek a funkcionálása hiánytalan volt. Ez pedig felvetheti a kérdést, hogy a marxista pártok jövőbeli létezésének *ez-e az egyetlen elgondolható működési módja.* Az elvnek vagy alkalmazásának ugyanis számos gyengéje is van. Sok kárt okozott például ezen elv tekintélyének az, hogy épp ennek a nevében következett be a pártélet lenini normáinak súlyos megsértése. Nem tett jót a demokratikus centralizmus elvének az sem, hogy érvényességi körét a párton kívülre, így az állami életre, a gazdasági szférára és a kultúra területére is kiterjesztették. (A felsorolás sorrendje a kiterjesztés jogtalanságának fokozódó sorát is jelzi.) Hajlam jelentkezik a demokratikus centralizmus két komponensének kettéválasztására aszerint, hogy a párton belül mely szinteknek vagy csoportoknak mi áll érdekében. E kettéválás nem a demokratikus centralizmus önmozgásából fakad. E különválasztásban mintegy „tükröződik" a vezetők és vezetettek, apparátus és választott testületek, központi és alapszervek, illetve helyi szervek bizonyos összefüggésben fellépő érdekkülönbsége. A vezetők, a központ és az apparátus leginkább a centralizmus elvére hivatkozik érdekérvényesítése során (nem sorolom természetesen ide az egész párt érdekében végzett és szükségképpen a centralizmusra is támaszkodó munkájukat). A vá-

lasztott szervek és testületek, valamint az alsóbb szervek és alapszervek inkább a demokráciára apellálva igyekeznek érvényesíteni a maguk akaratát. A demokratikus centralizmus említett követelménye szerint a kisebbség köteles végrehajtani a többségi akaratot. Ennek érvényesülése egyáltalán nem mentes minden nehézségtől. Hiszen ha egy kérdésben „többség" és „kisebbség" van, az már önmaga ellentmondást jelez, a nézetek, álláspontok különbségére, esetleg igen éles ellentétére utal. Tehát amikor azt állítjuk, hogy a demokratikus centralizmus a párt- és társadalmi válság elkerülésének egyik eszköze, ezzel nem állítjuk, hogy ne lenne szükség továbbfejlesztésére, számos tekintetben meghaladására.

PÁRTVÁLSÁGOK

A felsorolt három nagy „válságellenes" tényező tartós zavara következtében, kivételes állapotként, létrejöhet a pártválság. Lenin nem egy írást szentelt a pártválság ügyének. 1921-ben írt *A párt válsága* című cikkében a következőket olvashatjuk: „Kis ellentétekből és nézeteltérésekből nagyok lettek, amint ez mindig lenni szokott, ha egy kis hibához ragaszkodunk, és minden erőnkből ellenszegülünk kijavításának, vagy pedig ha egyvalakinek vagy néhány embernek a kis hibájába kapaszkodnak olyanok, akik nagy hibát követnek el. [. . .] Bátran szemébe kell nézni a keserű igazságnak. A párt beteg. A pártot láz gyötri." Szervezeti és szubjektív okait jelezve ezt írja: „Itt egyrészt azt látjuk, hogy fokozódik a tömörülés, [. . .] másrészt zűrzavart és bomlást tapasztalunk. Emellett az eszmei bomlás Buharin és társainak a téziseiben éri el csúcspontját. Itt olyan »fordulatot« hajtottak végre, amilyenekről a marxisták a régi időben így élcelődtek: »nem annyira historikus, mint inkább hiszterikus fordulat«." (LÖM 42. köt. 228., ill. 234. old.)

Tehát: frakciózás, bomlás, eszmei zűrzavar, hisztériás vonások. Lenin ezek közül leginkább a frakciózást emeli ki: „A frakcióharcnak megvan a maga objektív logikája, amely még a legjobbakat is, ha helytelen álláspontjukhoz ragaszkodnak, óhatatlanul olyan helyzetbe juttatja, amely valójában semmiben sem különbözik az elvtelen demagógiától. Erre tanít a frakciós háborúk egész története." Határozottan jellemzi a várható következményeket és a kivezető utat is: „Pártunk betegségét kétségkívül igyekeznek majd felhasználni mind az antant tőkései egy új invázióra, mind az eszerek összeesküvések és felkelések szervezésére. Ez nem ijeszt meg bennünket, mert mi mind egy emberként felzárkózunk és bátran elismerjük a betegséget, annak tudatában azonban, hogy ez a betegség mindenkitől, minden poszton fokozott fegyelmet, fokozott kitartást és fokozott szilárdságot követel." (Uo. 236–238. old.) Természetesen a konkrét okok és következmények, valamint a válság megnyilvánulása és mélysége eltérőek lehetnek, de az okok elvi természete és a kivezető út feltételei a későbbiekben sem változtak.

A magyarországi 1956-os válságot megelőzően 1953-ra a párt súlyos helyzetbe kerül, s nemegyszer kimondatik a pártválság ténye. Révai József az MDP Titkárságának 1953. június 20-i ülésén ezt mondja: „Voltak már pártválságok, de más egy illegális párt és más egy uralkodó párt válsága. A régi válság nem váltott ki országos visszhangot, de ennek elkerülhetetlenül országos visszhangja lesz. Mégis teljesen helyes és szembe kell nézni ezzel a megrázkódtatással. [. . .] Nem szabad félni attól a vihartól, amelyet a pártválság az ország vezetésében előidéz." (Idézi *Szabó Bálint:* Az ötvenes évek. Kossuth Könyvkiadó 1986. 70. old.)

Az, hogy kivételes történelmi helyzetben pártválság léphet föl, nem indokolja, hogy létét általánosnak tekintsük. Tévedés – ha nem szándékos zavarkeltés – az, ha a párton belüli minden vitát, útkeresést, az átmeneti, bizalmi termé-

szetű problémákat azonnal pártválsággá nyilvánítják. De a szocialista társadalom válsághelyzetei, részleges vagy viszonylagosan átfogó válságai, valamint az a tény, hogy a párt sem mentes az ellentmondásoktól, szükségképpen napirendre tűzi az elmélet számára a pártválság kérdéskörét. Bizonyos fenyegető tények, valamint a társadalmi válság elméleti összefüggéseiből származtatott következtetéseink egyaránt arra utalnak, hogy a pártválságot elvileg lehetségesnek kell tartanunk.

A PÁRTVÁLSÁG OKAI ÉS FELSZÁMOLÁSA

Az okok közül első az, hogy *a társadalomban kialakuló válság kiválthatja a pártválságot.* Ennek közvetítője lehet a párton kívüli valóság egyszerű tükrözése a külső hangulatok, nézetek bevitele, illetve átvétele útján. Sokkal lényegesebb ennél az, hogy a társadalom heveny problémáinak megítélésében és a feladatok kijelölésében az alternatívák és az előállt helyzet okainak értelmezésében *súlyos nézeteltérések keletkeznek,* amelyek már nem adnak lehetőséget a kölcsönös meggyőzésre, a szükséges kompromisszumra. Ez a helyzet az erők szétforgácsolását, frakciók, csoportok keletkezését vonhatja maga után. Mivel a párt a társadalom része, a társadalom érdektagoltsága pedig válság idején karakteresebbé válik, így a párton belüli csoportok szerveződése is felerősödhet.

Fokozza a párton belüli tendenciák divergálását, hogy a társadalomban lévő különböző *érdekcsoportok* a legkülönbözőbb eszközökkel *nyomást gyakorolnak a pártra.* Ez a nyomás, ha nem találkozik egy szilárd pártegységgel, akkor nemhogy segítené a párt érdekegyeztető munkáját, ellenkezőleg, lehetetlenné teszi azt. Így az érdekek között szabályozatlan módon, a pillanatnyi erőviszonyok és számos véletlen hatására váltakozva juttathat érvényre eltérő tendenciákat. Különösen erodálja a pártegységet, ha a

„külső" nézetek és érdekek nyomása a pártban *erkölcsi válsággal* s az annak talaján keletkező megrendüléssel és bizonytalansággal találkozik. Ez utóbbi helyzet jelenkezhet a korábbi hibák, tévedések folytán, de előfordulhat, hogy a múlt bűneire való hivatkozással mesterségesen is létrehoznak ilyen lélektani miliőt.

A pártválság *tartalmi jegyeinek* többsége oknak is tekinthető:

– A nézetek tisztázatlansága mind a marxizmus aktuális tartalmának értelmezésében, mind a feladatok koncepcionális alapjainak megítélésében. Ennek leggyakoribb formája a marxizmustól idegen nézeteknek tett engedmény, az eklektikusság, nemegyszer a tények tiszteletben tartásának, sőt az elemi logikának a megsértése.

– A marxizmusnak valamely csoport vagy csoportok általi kisajátítása, kínosan ügyelve arra, hogy minden nézet ennek „*a* marxizmusnak" a színeiben lépjen föl.

– A hibák elkésett felismerése, a felismerés után a reagálás késlekedése, bizonytalankodása.

– Elszakadás a realitástól, a tömegektől, a valós helyzet biztos ismeretének hiánya. Az érdekképviseletet és az érdekegyeztetést ilyenkor egyes csoportok, személyek kisajátítják, s önmaguk érdekeit és érvényesülését a társadalom érdekei fölé emelik.

– Nemzedékváltással vagy más okokból kiéleződő belső hatalmi harc, amikor a „kivárás", a „felsorakozás" és az új személyi orientációk keresése elhúzódik, bénítva a cselekvést és kedvezve a rejtett frakciók kialakulásának.

– Erkölcsi válság is fölléphet, melynek jellemzői: kiábrándultság, meghasonlottság a saját múlttal vagy az eszmével, demoralizáltság, dezorganizáltság, szélsőséges hangulatok, képmutatás, durva vitastílus eluralkodása stb.

– A hatalmi harcban felléphet az eszközök eldurvulása, a tisztességtelen eszközök alkalmazása, mint pl. a rágalmazás, az erkölcsi megszégyenítés vagy a lejáratás egyéb módjai.

– A párttagság és a vezetők, az apparátus és a választott szervek, a különböző hierarchikus szintek között kommunikációs hiátusok, szakadások léphetnek föl. Az alul- és túlinformáltság egyszerre is megjelenhet.

– A párttagság bizalmának megrendülése a vezetésben és a vezetőké egymásban.

Ezek – és esetleg más fontos tényezők – együttes jelenléte vagy többségük valamilyen kombinációja hozza válsághelyzetbe a pártot. A fölsorolt elemek némelyike kevésbé kifejlett formában szinte mindig jelen van vagy jelen lehet a pártban. Ám ha annak működése alapjában egészséges, akkor hatásuk nem jelentős, sőt egyik-másik még mozgósító erővel is bírhat. Kifejlett, tartós és együttes jelenlétük azonban egyértelművé teszi a pártválságot.

Nézetünk szerint *a pártválság megszüntetésének elvi módjai* a következők:

– A párttisztítás, amikor valamely csoport magához ragadja a vezetést, a legfőbb elveknek a tisztázásával, új programmal és a tagfelvételt szabályozó kritériumok megújításával lehetőséget ad a párttagságnak a „tagnak lenni vagy nem" alternatívák közötti választásra; az új program, az új célkitűzések s vele együtt a tagság vállalására vagy elutasítására.

– A korábbi, már nagyjából szétesett párt feloszlatása és új párt szervezése új alapokon (ezek az új alapok azonosak lehetnek a torzulásoktól megtisztított régiekkel).

– Pártszakadás: az egyet nem értő frakciók kiválása, a régit vállalók pártban maradása. Nem ritka az a mód sem, amikor legalább a két legnagyobb frakció önálló pártot alkot. Ilyenkor előfordul, hogy a pártválság látens formában él tovább a két új párt erőtlenségeként, cselekvésképtelenségeként vagy épp a tömegbefolyás hiányaként.

– A legkisebb áldozattal az jár, amikor a válságból a párt korábbi kereteinek megtartásával, pozitív hagyományainak folytatásával, kardinális önbírálat útján rendezi

sorait és építi újra a tömegek megingott, illetve elvesztett bizalmát.

A társadalmi válság és a pártválság nem feltételezi egymást szükségképpen. Összekapcsolódásuk aszimmetrikus: pártválság rendszerint csak társadalmi válság kibontakozása közepette van, de a szocializmus válsága nem vonja maga után automatikusan a pártválságot, bár ez sem ritka jelenség.

Ha a két válság – párt és társadalmi – együtt van jelen, az már rendszerint az *ellenforradalom* folyamatában éri el csúcspontját. Ilyenkor a társadalmi és a pártválság megoldása elválaszthatatlan; az ellenforradalom leverése és a válságok megoldása egy és ugyanazon folyamat részei. A pártnak ilyenkor szinte versenyt futva az idővel és az eseményekkel legelőször saját soraiban kell rendet teremteni – legalábbis a legalapvetőbb vonatkozásokban –, ha igényt tart a további vezetésre. Legfőbb válságmegelőző tevékenység ebben az összefüggésben tehát, ha a párt nem hagyja átterjedni a társadalom válságjelenségeit saját szervezetére, sem pedig saját belső problémáinak megoldatlanságával nem gerjeszti azt, hanem kezdeményezője és vezetője a válság megelőzésének, tehát az akut ellentmondások megoldásának. A párt mint vezető párt akkor teljesíti hivatását, ha önmaga válsága nélkül tudja kezelni a társadalom válságjelenségeit.

A SZOCIALISTA NYILVÁNOSSÁG

A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG ÉS A VÁLSÁGMEGELŐZÉS ÖSSZEFÜGGÉSE

A nyilvánosság a demokrácia szerves része. E nélkül nincs sem részvételi lehetőség, sem beleszólás a közügyekbe, s hiányos marad az állampolgári szabadság. Ezért szerepe szélesebb, általánosabb, mint a válságmegelőzés vagy a válságmegoldás. Ugyanakkor jelentősége nem vitatható a szocializmus válságok nélküli fejlődésében. A nyilvánosság benne rejlett hallgatólagosan mindazon tényezőkben és módszerekben, amelyeket eddig mint válságellenes jelenségeket tárgyaltunk. Sőt a válsággal lényegi módon és legátfogóbban összefüggő kérdéskör, az ellentmondások problematikája is belső egységet mutat a társadalmi nyilvánossággal. Minden ellentmondás megoldódásának feltétele az ellentmondások kibontakozása, felszínre kerülése és tudatosodása. Ez azonban csak igen korlátozottan történhet meg társadalmi nyilvánosság nélkül. Nyilvánosság hiányában valószínűbb, hogy az ellentmondások megoldása késlekedik, azok felhalmozódnak, egymásra torlódnak, márpedig ez – mint láttuk – valamilyen módon minden válság általános oka és belső tartalma.

Ha kifejezetten a válságellenes hatású területeket nézzük, akkor a negatív visszacsatoláson alapuló *önszabályozottságot* kell elsőnek említenünk. Ennek életeleme az információ kétirányú áramlása, aminek pedig kitüntetett – bár nem egyedüli – formája a társadalmi nyilvánosság.

E nélkül az információ eltorzul, áramlása elakad, a visszacsatolás lassúvá, részlegessé vagy eredménytelenné válik, következésképpen zavar áll be a társadalom önszabályozó mechanizmusaiban.

Nem hiányozhat a társadalmi nyilvánosság *a konfliktuskezelésnél* sem. E téren a társadalmi szelepek működésében, a konfliktustűrésben van szerepe. Az előbbit illetően azt kell mondanunk, hogy a társadalmi nyilvánosság maga is feszültségeket levezető tényező, hiszen a problémák és lehetőségek felszínre kerülése, tudatosodása a megoldás előkészítésének nélkülözhetetlen eleme, amely lefékez rosszirányú öngerjesztő folyamatokat, feszültségeket old fel stb. A konfliktustűrés szempontjából pedig mindenekelőtt abban játszik szerepet, hogy a problémák „kihordása" az az aktív szakasz, amely alkalmat ad alternatívák kidolgozására, a lehetőségek és eszközök végiggondolására, egybevetésére, mérlegelésére, s mindez nem nélkülözheti a nyilvánosságot. De ha konfliktustűrésen egyszerűen a türelmet értjük, akkor az is szélesebb körű, tartósabb és konstruktívabb lesz a nyilvánosság által, mint az információ hiánya keltette szorongó, bomlasztó, bizonytalan várakozás.

A folyamatos *legitimáció* kialakulásában is szerepet játszik a társadalmi nyilvánosság. A polgári parlamentek szerepére vonatkoztatva Hegel is felismerte ezt, s a modern polgári politológia terminológiája nélkül is a nyilvánosság legitimáló funkciójára mutatott rá. Így foglalja ezt össze Somogyi Zoltán: „a parlament nem megbízza és beszámoltatja a kormányt, hanem a parlament nyilvános vitáin a kormányzat megérteti a népképviselettel, mit, miért határozott. A kormányintézkedések így elvesztik önkényességük látszatát, s az állampolgár ésszerűekként tudja elfogadni és magáévá tenni azokat. A kormányzat intézkedéseinek ebből a befogadásából, bensővé tevéséből keletkezik az állampolgárokban a »hazafiúi érzület«, a patriotizmus." Ezután Hegelt idézi: „A modern világ elve azt köve-

teli, hogy amit mindenkinek el kell fogadnia, az jogosultnak mutatkozzék számára." (*Somogyi Zoltán:* Az állampolgár szabadsága. Kossuth Könyvkiadó 1981. 193–194. old.)

A szocialista társadalmi rend sem nélkülözheti a társadalmi nyilvánosság legitimáló szerepét, sőt a nyilvánosság – a legitimáción túlmenően – a párt egész válságmegelőző tevékenységének egyik feltétele. Lenin a legkényesebb szituációt, a pártszakadást érintve szól e kérdésről: „A nagy nyilvánosság – ez a legbiztosabb és egyetlen megbízható eszköz az elkerülhető szakadások elkerülésére, hogy a minimumra csökkentsük az olyan szakadásokból származó kárt, amelyek már elkerülhetetlenné váltak." S a nyilvánosságnak a legszélesebb értelemben vett pártmunkában, kivált a forradalmi mozgalom szervezésében kiemelkedő jelentőséget tulajdonított: „Ahhoz, hogy ne csak szavakban legyünk a tömegek pártja, egyre nagyobb tömegeket kell bevonnunk a pártügyekbe, biztosítva szakadatlan felemelkedésüket a politikai közömbösségtől a tiltakozásig és a harcig, a tiltakozás általános szellemétől a szociáldemokrata nézetek tudatos elfogadásáig, e nézetek elfogadásától a mozgalom támogatásáig, a támogatástól a pártba való szervezett részvételig. Vajon elérhetjük-e ezt az eredményt, ha nem a legszélesebb nyilvánosság előtt tárgyaljuk azokat a kérdéseket, amelyeknek eldöntésétől függ az, hogy a tömegekre milyen befolyást gyakorolunk?" (LÖM 8. köt. 92. old.)

A NYILVÁNOSSÁG FOGALMA. A POLGÁRI NYILVÁNOSSÁG NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

De miben áll *a társadalmi nyilvánosság?* A mindennapi életben a „nyilvánosság" fogalma leginkább valaminek a közhírré tételére, valamely eseménynek a nagyközönség előtt történő lejátszódására utal, jelezvén, hogy a hír vagy

esemény senki elől sincs elzárva, bárki tudhat róla. Manapság a nyilvánosságot elsősorban a tömegkommunikációval azonosítják. Pedig ennél többről és másról van szó. A társadalomelmélet nyilvánosságon (főleg annak polgári formáján) a politikai rend egyik szervező elvét érti, amely a közhatalom feletti kritika szférájaként jött létre. Mint minden társadalmi jelenségnek, a nyilvánosságnak is története, következésképpen változó társadalmi tartalma van.

Mindenfajta nyilvánosság feltételez valamiféle *objektumot* (lehet ez hír, magánéleti, közéleti, művészeti esemény, tárgyi folyamat), ami nyilvánosságra kerül. Feltételez továbbá egy *szubjektumot,* amelynek számára van a nyilvánosság, amely felfogja, befogadja azt. Ez a szubjektum a közönség. A kettő kölcsönhatása révén – a tartalomtól, a tartalom tálalásától, a befogadó mindenkori tudati-pszichés állapotától és nem utolsósorban társadalmi helyzetétől függően – megjelenik az eredmény: *a közvélemény.* Ebben jut kifejezésre a nyilvánosságnak a népesség valamely részére gyakorolt nézethomogenizáló hatása. Már ez az összefüggés is utal arra, hogy egy igen elterjedt tévképzettel szemben a közvélemény nem valamely vélekedés tömeges, esetleg általános, igen nagymérvű elfogadottságát jelenti, hanem mindig egy bizonyos közönség véleményét, ez pedig – a „közönség" nagyságától függően – lehet kevesek nézete, lehet valóságosan vagy látszólagosan sokaké, és igen kivételes esetben lehet mindenkié. A „közvélemény" kifejezés a nézetek mennyiségére, elterjedtségi mértékére csak annyiban utal, hogy sohasem egyedi nézetről, hanem valamilyen csoport vagy közösség felfogásáról van szó.

A nyilvánosság–közösség–közvélemény hármasságának középpontjában a nyilvánosság áll, hiszen ez teremt többnyire aktívan közreműködő közönséget (nyilvános tornajátékok, népi vagy udvari ünnepség, vallási szertartások, színházelőadás, hangversenyek stb. formájában), és ez alakítja e közönség vélekedését többé-kevésbé egységessé, azaz közvéleménnyé. Mindhárom mögöttes tartalmát

azonban külön-külön is valóságos társadalmi mozgások, társadalmi folyamatok, nem utolsósorban érdekek alkotják.

Ezeknek az érdekeknek valamilyen szintű közössége adja a nyilvánosság–közösség–közvélemény egymásba szövődésének alapját; köztük pedig a közvetlen összekötő kapocs szerepét valamilyen konkrét tartalmú információ játssza.

A nyilvánosság elválaszthatatlan az információtól, hiszen nyilvánossá valamit (bármely eseményt, történést, rejtett vagy felszíni társadalmi folyamatot) csak a róla való ismeretek, információk „kiszabadulása" tesz. Egy alkalmi népesség-együttest – többek között – a tagjai számára nagyjából egyformán elérhető azonos információ jelenléte szervez közönséggé. Maga a közvélemény sem más, mint valamely információnak (információk sokaságának) hasonló feldolgozása valamely csoport által. Ebből a szempontból a közvélemény nem más, mint e közösség által nagyjából hasonlóan felfogott, elfogadott információ közös birtoklása, öltse az akár a közös elutasítás, rosszallás, akár a helyeslés, azonosulás formáját.

A nyilvánosság európai történetében – közélet és magánélet viszonyának változásait párhuzamosan nyomon követve – három nagy szakaszt, illetve formát különböztet meg Jürgen Habermas. (A nyilvánosság alapvető fogalmi apparátusának és történelmi változásainak ismertetésénél nagyrészt Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* c. művét [Gondolat Könyvkiadó 1971.] használjuk fel.) Az ókori görög társadalmakban a poliszt, a középkorban a reprezentatív nyilvánosságot, végül a polgári nyilvánosságot ismertetjük. Ami ezek tartalmát illeti: elsősorban a politikai célok, a filozófiai gondolatok, a művészeti és sportesemények nyilvánosságáról van szó. A másodikban főként az uralkodó vallási-erkölcsi-politikai nézetek nyilvánosságát megteremtő vallási szertartások, udvari játékok, passiójátékok, népi ünnepek, vásári mulatságok

válnak jellemzővé. Reprezentatív a nyilvánosság, mert eseményei ünnepélyes és színes külsőségek közepette – legyenek templomban, köztéren vagy a középkori várak falain belül – történnek, gazdagságot, hatalmat, olykor földöntúli erőt sugározva.

A polgári nyilvánosság minőségileg különbözik az előzőektől. Kezdetben nem a hatalmon levők, hanem a hatalomra törők közvéleményformálásának eszközeként létezik. Tartalma döntően irodalmi, melyben alkotó és alkotás megmérettetik, s csak fokozatosan telítődik közvetlen társadalmi-politikai érvényességgel. Érvényesülési tere intimebb (főúri, majd polgári szalonok, kávéházak), s ami a legfontosabb: funkciója kritikai. A polgári nyilvánosság kialakulásakor egy új, feltörekvő osztály hatalomratörésének eszköze, így a közösséggé összegyűlt magánszemélyek világaként jelenik meg, a közhatalom feletti kritika formájában. E tevékenységet Habermas „nyilvános okoskodásnak" nevezi, hozzátéve, hogy az „okoskodás" kifejezés itt egyszerre jelzi a polgárság racionalitásra törekvését és a politikai kérdésekben való szőrszálhasogatást. A feudális uralkodó osztály és az egyház nyilvánosságára az egy irányba áramló információ volt jellemző. A politikai hatalmon még kívül levő polgárság szűk körű irodalmi nyilvánossága fokozatosan a hatalom felett gyakorolt politikai kontroll eszközévé vált, hogy aztán ennek segítségével a polgárság eljusson a tényleges hatalomhoz.

A polgári nyilvánosság kezdeti szűkkörűségét mutatja, hogy Angliában három évvel a nagy francia forradalom után adtak választójogot a középréteg felső részének, így a 24 millió lakos közül csak egymillió választhatott. Az újságíróknak pedig a parlamenti üléseken csak 1803-ban biztosítottak helyet a karzaton, s korábban – mintegy 100 évig – csak illegálisan lehettek jelen.

A polgárság hatalomra jutásával kiszélesedett a polgári nyilvánosság. Különböző nyilvános klubok klubpártokká alakultak, s a választásokon „a mindenkori gyengébb párt

számára kézenfekvő volt az a gondolat, hogy a politikai vitát a nyilvánosság elé vigye". A burzsoá nyilvánosság a polgári társadalom – politikai állam Marx által is jellemzett történeti szétválására vezethető vissza. Ennek eredményeként fogalmazódik meg ugyanis először a burzsoák „civil" szférája és a citoyenek eszmei-politikai államközössége közötti közvetítés szükségessége – másként: az érdekek politikai akarattá formálásának és szervezeti kifejezésének szükséglete. A polgári nyilvánosság maga is e közvetítés szükségességének terméke, s egyszersmind egységbe foglalója a modern politikai szervezeteknek és intézményeknek (pártok, képviseleti rendszer, közvélemény stb.). A szervezeti-intézményi szférában elemezhető a társadalmi információ és a modern tömegtájékoztatás is, amely (például a kereskedelmi hírdetésből született tömegsajtó) az árutermelésnek az ipari forradalom által megnövelt kommunikációszükségletét fejezte ki. Tehát a nyilvánosság a különböző társadalmi erők politikai küzdelmének színtere, egyszersmind a hatalomnak és a tömegek megnyerésének, befolyásolásának eszköze lett. Most már a polgárság mint osztály saját hatalmának megszilárdítása céljából átalakítja a nyilvánosság funkcióját és eszköztárát is. Habermas az utóbbi száz év polgári nyilvánosságának funkcióját így minősíti: „amíg a nyilvánosság területe egyre tágabbra terjed, addig funkciójában egyre erőtlenebbé válik". (Uo. 13. old.) Tegyük hozzá: az „okoskodó közösség" kritikai funkciója gyakran okoskodás helyett inkább okosan manipulatív, kritikája pedig sokszor nem más, mint rejtett apológia.

Fejlődése során a polgári társadalom e területén is mélyreható változás ment végbe legalább három vonatkozásban:

– A nyilvánosság fórumai között a nyilvános okoskodás közvetlen, személyes formáit háttérbe szorítják az *elektronika* eszközei. Ez forradalmi változást jelent, amennyiben ma már az információ megjelenésének szinte végtelen számú formája lehetséges, és e technikai forradalom minden

eddiginél gyorsabbá, pontosabbá és nemzetközibbé teszi az információáramlást.

– A társadalmi nyilvánosság, főként annak legmodernebb technikai formái, miközben a hatalom eszközei, *önálló hatalommá* is váltak. „Valamely politikai alternatíva választási sikerét [. . .] többnyire nem az dönti el, hogy valóban adekvát választ ad-e az adott időszak gazdasági és társadalmi kérdéseire, hanem sokkal inkább az, hogy képes-e a sikerességet (vagy annak esélyét) elhitetni a szélesebb közvéleménnyel." (*Forgács Imre*: Neokonzervatív fordulat az Egyesült Államokban. Kossuth Könyvkiadó 1987. 5. old.)

– Az önállóvá fejlődő tudatipar fő részesévé vált *a tömegkommunikáció*, miközben kifejlődött a tömegmanipuláció önálló „tudománya", ha úgy tetszik: művészete.

A SZOCIALISTA NYILVÁNOSSÁG VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A társadalom osztályjellegének megváltozásával együtt a nyilvánosság osztálytartalma is átalakult, s a szocialista hatalom kezében is fontos eszközzé vált. E hatalom bázisa a szocializmus építésével kiszélesedik, a proletár osztályhatalomtól az össznépi jellegű társadalom irányába halad. Az osztálytartalom megváltozásából adódik, hogy ez a nyilvánosság nem lehet kizárólag kritikai jellegű (persze, a polgári nyilvánosság sem az). Eszmei tartalmában – mivel ez is hatalmi eszköz – a marxizmus–leninizmus ideológiájának kell meghatározó szerepet betöltenie, de fóruma kell hogy legyen minden más progresszív társadalmi nézetnek és irányzatnak, minden humanista értéket hordozó szellemi-kulturális terméknek is. Itt a nyilvánosság nem válhat önálló hatalommá, mert az egyet jelentene azzal, hogy a legszélesebb társadalmi bázissal – melynek további szélesítése még feladat – rendelkező hatalmi-politikai struktúrá-

val szemben olyan szűkebb csoportok eszközévé süllyedne, amelyek ezáltal erejük és fontosságuk arányát meghaladó érdekérvényesítési lehetőséghez jutnának.

A nyilvánosság problematikája és gyakorlata a munkásmozgalom kibontakozása, majd a szocialista átalakulás folyamatában két eltérő tendenciát mutatott: kibővült, de egyszersmind bizonyos értelemben leszűkült. Szűkült abban az értelemben, hogy a szocialista forradalom előkészítésében nem a „nyilvános okoskodás" képezte a tőkés rend feletti tömeges kritika fő formáját, nem ebből nőttek ki a munkásmozgalom szervezeti keretei. Volt természetesen ilyen szerepük is: pl. az Iszkra c. lap szerepet játszott az OSZDMP kialakításában; a moszkvai Kossuth-adó az antifasiszta ellenállás propagálásán túl az itthoni kommunista mozgalom szervezője is volt. Szűkítő tényező volt nálunk az illegalitás, az üldözöttség, a dolgozók kulturálisművelődési lehetőségeinek korlátozott volta. Nem kivétel ez alól több nyugat- és délkelet-európai ország sem, ahol történetük bizonyos időszakában a kommunista pártok – főként a fasizmus következtében – illegalitásba kényszerültek. Ez kétségkívül kedvezett a szektás, elzárkózó magatartásnak, következésképp a nyilvánosság iránti érzékük, főleg pedig annak alakítására szolgáló módszereik minden jó szándék mellett sem fejlődhettek egészségesen. A polgári nyilvánosság látszatjellege, formalitása pedig a maga egészében taszítólag hatott a pártok magatartására.

Másfelől a munkásmozgalom célja, módszerei eleve a nyilvánosság kiszélesedése irányába hatottak. A politikai nyilvánosságnak, de az irodalomnak és a munkásművelődésnek, valamint a nyilvánosság egyéb formáinak is elengedhetetlen szerepe volt és maradt a klasszikus és modern munkásmozgalomban.

A hatalom átvétele után a nyilvánosság inkább a politikai munkát, a párt politikai céljainak, eszméinek a dolgozók legkülönbözőbb rétegeihez való eljuttatását, valamint a dolgozó tömegek „okoskodásának", azaz véleményének,

javaslatainak a felszívását, megfogalmazását, érdekeinek egyeztetését jelenti. De e folyamat részeként fogható fel az a hatalmas kulturális átalakulás is, amely nélkül a tömegek számára a nyilvánosság csak ígéret. Tehát a valódi, tevőleges hozzáférhetőség és a tömegek gyakorlati részvétele terén a nyilvánosság egyértelmű kiszélesedése ment végbe. Később a nyilvánosság beszűkülése következett be, több okból.

A szocialista nyilvánosság történelmi múltja nem redukálható a „személyi kultusz" leküzdendő torzulásaira. Pozitív előzmények sokaságára támaszkodhatunk ezen a téren is. Az antifasiszta küzdelem, majd az újjáépítés idején a világtörténelem legszélesebb nyilvánosságával kezdődött meg Kelet-Európában az új társadalom megalapozása. A szocialista nyilvánosság milliók megmozdulásából, háborúellenes, kizsákmányolásellenes tüntetéseiből indult, és a kifinomult, néha óvatoskodó polgári okoskodással a népi bölcsességet, valamint a tudatos marxista elemzést állította szembe, ami persze keveredett az elkeseredésből származó indulatok időnkénti elszabadulásával vagy messianisztikus naivitással, de mindenképpen tömegméretű volt. Gondoljunk csak a hazai 1918–1919-es forradalmak hatalmas tömeggyűléseire, vagy a fasizmus leverése utáni nagy népi összefogást szervező népfront jellegű nyilvános fórumokra.

A hatalomra jutás utáni szakaszban a korábbi illegalitásnak vagy fél-legalitásnak évekig kísértő, továbbélő hatása volt a nyilvánosság értelmezésében és gyakorlatában. A hatalomért folytatott kiélezett osztályharcok közepette hol a legszélesebb nyilvánosságot követelte a tömegek megnyerése, hol bizonyos konspirációt igényelt az ellenséges osztályokkal, csoportokkal szembeni taktikázás, manőverezés. Korlátozta a nyilvánosság egészséges fejlődését az ötvenes évek hidegháborús nemzetközi légköre, az ebből fakadó bezárkózás is. A belső nyilvánosság ugyanis mindenkor feltételez egyfajta kifelé irányuló nyitottságot.

Különösen negatív hatású volt ebből a szempontból a törvénysértések idejének konspiratív, bizalmatlan légköre. A nyilvánosság és a kollektív vezetés hiánya kizárja mások (személyek, szervezetek, tömegek) véleményének meghallgatását, az eseményekről való sokoldalú tájékoztatást, azaz a kölcsönös információáramlást. A személyi kultusz kiiktatja a nyilvánosság fórumainak alkotó felhasználását a folyamatok ellenőrzéséből, valamint a folyamatokba való – nem pusztán végrehajtó jellegű – gyakorlati beleszólást.

Leegyszerűsítenénk a dolgot, ha csupán azt mondanánk, hogy a dogmatizmus, voluntarizmus időszakában mindössze bizonyos mellékhatások torzították vagy gyengítették itt-ott a szocialista nyilvánosságot. A korszak ugyanis a sztálinizmus negatív jellegzetességeivel a társadalmi nyilvánosság néhány nélkülözhetetlen princípiumát tette lehetetlenné:

– Az *autark gazdaságpolitika* nem teszi lehetővé a társadalmi nyitottságot, az információk nemzetközi áramlását. Márpedig a nyilvánosság nem nélkülözheti a nyitottságot. Ez utóbbi hiánya (akár rákényszerített volt egy országra, akár a helyzetmegítélés hibájából önként vállalt) mindenképpen féloldalassá tette a nyilvánosságot. Egy ország nemzetközi magatartása viszont óhatatlanul befolyásolja belső módszereit, állapotait is.

– A *gazdaságpolitikai voluntarizmus* nem engedi láttatni és nem akarja látni a valóságot. Ezért szükségképpen korlátoznia kell a nyilvánosságot, amely éppen az elleplezni szándékozott reálfolyamatokra vetít fényt.

– Ez előbbivel, valamint a gyors és látványos eredmények nemegyszer áloptimizmus és állelkesedés útján történt kicsikarásával függött össze az a törekvés, hogy a helyzetet folyamatosan *megszépítsék*, amiből az következik, hogy az információk tartalmát föntről lefelé és lentről fölfelé folyamatosan meghamisítsák: fönt annak bizonyítása céljából, hogy íme hatalmas eredmények vannak, ér-

demes áldozatokat hozni; lentről pedig annak demonstrálására, hogy szép eredményeket értünk el, érdemes tehát azokat felülről is méltányolni.

– E szakaszra feltétlenül jellemző *a társadalom torzult hierarchiája,* egyetlen személyben kicsúcsosodó struktúrája, ami jellegéből következően aszimmetrikus információáramlást eredményez. Mennyiségileg úgy, hogy fölülről mindig több információ áramlik lefelé, még ha ez zömmel utasítás, normatíva vagy épp száraz tények közlése is. Minőségileg pedig az teszi aszimmetrikussá, hogy az igények fentről többnyire követelők és szépítők, lentről pedig kérők, mentegetőzők és magyarázkodók.

– Mivel erre az időszakra kisebb-nagyobb mértékben mindenhol jellemzőek voltak *a törvénysértések,* ennek következménye a társadalmi nyilvánosságra nem lehetett más, mint annak korlátozása, a szigorú konspiráció, a félelmet és bizonytalanságot keltő titkolózás, az államtitkok körének indokolatlan kiterjesztése s ezáltal a hírek rendkívül lassú csordogálása, illetve egy részük elnyelése a bürokrácia által.

Ezen időszak enyhébb formájú maradványai (mint például a tájékoztatás lassúsága, bizonyos kérdésekről való indokolatlan hallgatás stb.) még sokáig éltek és élnek, de ma már a legtöbb szocialista országban – mégpedig az utóbbi időben gyorsuló tempóban – bontakozik ki a szocialista nyilvánosság. Ennek tapasztalatát is figyelembe véve térjünk vissza a szocialista nyilvánosság jellemzéséhez.

A SZOCIALISTA NYILVÁNOSSÁG ALAPVONÁSAI, TENDENCIÁI

A szocialista nyilvánosság (s ez a polgári nyilvánosságra is vonatkozik) nem korlátozódik az információáramlásra, még kevésbé annak modern médiumaira. Amennyiben a nyilvánosságot a szocialista demokrácia szerves részének

tekintjük, akkor társadalmi életünk valamennyi funkcionáló szervezetét ide sorolhatjuk: a pártot, a szakszervezeteket, az ifjúsági szervezeteket, az átfogó társadalmi és szűkebb szakmai szervezeteket, de még a napjainkban gombamódra szaporodó legkülönbözőbb sport-, lakóhelyi, városszépítő, szórakozási, hobbi jellegű stb. egyesületeket, szövetségeket és köröket is. Ezek besorolása a „nyilvánosság" kategóriájába a habermasi „nyilvános okoskodás" értelmében jogosult, amennyiben e szervezetek és mozgalmak egyre jobb lehetőségeit kínálják a helyi társadalom, illetve a „nagy" társadalom ügyeibe való beleszólásnak, a döntések előkészítésének, a társadalmi folyamatok ellenőrzésének stb. Ezek egyszerre *fórumai* és *formái* a társadalmi nyilvánosságnak.

Látható e felsorolásból, hogy a nyilvánosság a szocializmusban korántsem csupán annyit jelent, hogy valamit „nyilvánosságra hoznak". Tegyük azonban mindehhez hozzá, hogy még ha a nyilvánosság fogalmába soroljuk is az említett szervezetek sokaságát, ez nem jelenti azt, hogy ezek valamennyien *csak* mint a nyilvánosság fórumai funkcionálnak. Ezt akkor is jelezni kell, ha tudjuk, hogy a nyilvánosság nemcsak információk áramlását és még csak nem is a „közös okoskodás" terrénumát jelenti, hanem a valamely közösség érdekében végzett tevékenységet és e tevékenység gyakorlati ellenőrzését is magában foglalja. E szervezetek szélesebb vagy szűkebb program alapján igen sokirányú tevékenységet fejtenek ki, amit nem jogosult teljes terjedelmében a „nyilvánosság" mégoly tág fogalma alá rendelni.

Továbbá, ha e szervezeteket be is soroljuk a nyilvánosság keretébe, ettől még nyilvánosságuk mértéke és jellege nem egyforma. A párt nyilvános volta egyfelől bizonyos értelemben korlátozott. Tagjait szigorúbb kritériumok alapján válogatja, mint más társadalmi szervezetek, és a párton belüli munka számos részlete – a határozatokat megelőző stádiumban – a pártfegyelem előírásai értelmé-

ben nem került a nagy nyilvánosság elé. Másfelől viszont elmondhatjuk, hogy a párt nyilvánossága a legszélesebb, szinte korlátlan, mert céljairól, lehetőségeiről, módszereiről, kül- és belpolitikai törekvéseiről, gazdasági koncepciójáról saját szervezetein keresztül vagy más szervezetek közvetítésével és a tömegekkel tartott közvetlen kapcsolatán át is az egész népet, sőt a világ közvéleményét is tájékoztatja. Csak így töltheti be történelmi szerepét. Más társadalmi szervezetek azonban – amelyeknek szervezettsége lazább, esetleg kevesebb tagjuk van és konkrétabb, de kevésbé átfogó kritériumokhoz kötöttek – ugyan nyitottabbak lehetnek, viszont a bennük történő események gyakorlatilag kisebb körű nyilvánossággal bírnak, hiszen e szervezetek jobbára meghatározott korosztályt, szakmát, másmás tevékenységi és érdeklődési körű embereket tömörítenek, így a bennük folyó munka, a kevésbé átfogó célok gyakran kisebb nyilvánosságot igényelnek.

A nyilvánosság a *szocialista demokrácia* szerves része, s a szocializmus és a népi hatalom iránti bizalom egyik alapja. A nyilvánosság a szocialista demokráciának egyszerre eszköze és érvényesülési, megjelenési formája. A nyilvánosság hiánya bizalmatlanságot szül, léte viszont a társadalom vezető erői iránti *bizalom* forrása, ami nélkül nincs szocialista demokrácia. A hatalom iránti bizalom abból az érzésből is fakad, hogy a hatalom megbízik polgáraiban, s hogy ez így van, az a társadalom ügyeinek (bizonyos szükséges korlátozásokkal való) nyilvános intézéséből is érezhető. Persze nem egyszerűen a kölcsönös bizalom érzelmi alaphelyzetéről van szó, hanem a szocialista állampolgári lét követelményéről, ami nem nélkülözheti a kölcsönös bizalmat a vezetés és a nép között, s aminek közvetítője a nyilvánosság. Megfordítva pedig: a nyilvánosság hiánya, az indokolatlan titkolózás gyanakvást kelt, a kicsinyes fontoskodás rosszat sejtet még akkor is, ha a kulisszák mögött egyébként valami jó történik.

E bizalom a feltétele annak, hogy a nyilvánosságot ne

korlátozzuk csak az eszmecsere nyilvánosságára, hanem a társadalom közös ügyeiben való részvétellel is azonosítsuk. E gondolat nem új. Lenin a szovjethatalomnak a polgári parlamentarizmustól való éles megkülönböztetése kapcsán, a munkáshatalom demokratizmusa alapelveinek kimunkálásakor máig érvényes megállapításokat tett. Az élcsapatnak – írta – „az a hivatása, hogy az egész dolgozó lakosságot mind egy szálig az állam kormányzásában való nem elméleti, hanem gyakorlati önálló részvételre nevelje". (LÖM 36. köt. 68. old.) S mintegy programként fogalmazta meg az államhatalom és az államigazgatás egész apparátusának demokratikus kapcsolatát a tömegekkel. E kapcsolat egyik pillére a bizalom, amely nem jöhet létre az állampolgároknak a köz ügyeibe való beavatása nélkül. Tegyük ehhez hozzá: a szocializmus komoly ügyébe, a társadalmi valóság kemény tényeibe való beleszóláson mindenekelőtt a folyamatokba való gyakorlati beavatkozást értünk. Jól beavatkozni csak beavatott tud. A „beavatás" egyik nagy lehetőségét adja a nyilvánosság.

A nyilvánosság egyszersmind magát a beavatkozást is minősíti, ha azt nemcsak a feladatok, célok kitűzésénél, hanem az eredmények megméretésénél is alkalmazzuk. Ekkor derül ki, helyes volt-e a beleszólás iránya (sajnos ezt a kérdést ma még ritkán tesszük föl!), s hogy a nyilvánosság segítségével a „közvélemény" rangjára emelt nézet (cél, konkrét akció) mennyire volt valóban a „köz"-é, vagy mennyire a nyilvánosság lehetőségével élni tudó kisebbségé. E gondolatban benne rejlik a nyilvánossággal szembeni azon követelmény, hogy nem a társadalom felett és rajta kívül álló ellenőrző szféra ez (bár ilyen funkciója is van, mint még kitérünk rá), hanem a társadalmi élet olyan területe, amelynek – miközben „ellenőriz", „őrködik" – önmagát is ellenőriznie kell. Az állampolgári bizalom nem önmagában a nyilvánosságra, hanem *a megbízható, hiteles nyilvánosságra* épül. S e hitelesség akkor őrizhető meg, ha

a nyilvánosság minden fóruma, eszköze és területe felett kontroll és önkontroll működik.

A szocialista demokrácia és nyilvánosság összefüggésével kapcsolatban említést érdemel a vezetők, a közéleti személyiségek nyilvános szereplése is. A „nyilvános okoskodás" – értve ezen a problémák feletti elmélkedést, a különböző alternatívák kidolgozását, a lehetséges cselekvési irányok gondolati végigfuttatását – több fórumon, a társadalomirányítás számos területén folyik. Ebbe tartozik a vezetők nyilvános szereplése, aminek nem elhanyagolható eleme a kötetlenül előadott beszéd, a szabad okfejtés, a kérdésekre, interpellációkra, oppozíciókra adott nyilvános válasz, a személyes meggyőzés a tömegkommunikáció bármely formájának felhasználásával.

Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni: a nyilvános szereplés képessége – mint meghatározott közéleti poszton nehezen nélkülözhető követelmény – nem feltétlenül minősít egészében egy közéleti személyiséget. De fontos jobban élni a szóbeli információ lehetőségével. A tömegek meggyőzésének ki nem kapcsolható formája a nyilvános szereplés, a közvetlen tájékoztatás. De sohasem csak tájékoztatás a célunk, hanem a meggyőzés. „Higgyék el – mondta egyik kongresszusi vitazáró beszédében Kádár elvtárs –, ma is érvényes tapasztalat, amire az egykori illegális munkában tettünk szert, hogy igazán, szívből, teljes erejével az van velünk, akit meggyőztünk." (A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1980. 450. old.)

E megnyerésnek, meggyőzésnek természetesen csak egyik, de nélkülözhetetlen eszköze a nagyközönség előtti szereplés. Világos, hogy itt nem a burzsoá tömegkommunikáció módszereit tekintjük példaképnek. Ha tudjuk, hogy vannak és lesznek téves nézetek, amelyekkel meg kell küzdeni, ha tudjuk, hogy vannak és lesznek helyzetek, amelyeknek elfogadása – a legnagyobb öntudatot feltételezve is – nem lesz magától értetődő mindenki számára, s ha

mindehhez elvárjuk a párttagoktól és rendszerünk minden tudatos hívétől az eszmeileg helytálló vitakészséget, akkor a nyilvánosság szocialista tartalmából nem zárhatjuk ki az „okoskodás" imént felfogott értelmét és követelményét.

A szocialista nyilvánosság igen lényeges funkciója és tartalmi eleme társadalmi *ellenőrző* szerepe. A nyilvánosság és szocialista demokrácia összefüggésének fontos formája – melyről Lenin igen sokszor szólt – valamennyi választott és nem választott testület nyilvános beszámoltatás útján történő ellenőrzése. Ennek gyakori hiánya, akadályai, formalitásai vagy eredménytelenségei közismertek. A nyilvánosság mint társadalmi ellenőrzés a formális és az informális szférák viszonyába való beleszólásban is érvényesül. Minden modern társadalomban az intézményesen szervezett, látható strukturális hálózatok (szabályok, intézmények, előírt szolgálati utak által is terelt) működése mellett szükségképpen kialakul egy informális kapcsolatrendszer is. Ez utóbbi a személyes, szakmai, egzisztenciális, sokszor függőségi érdekviszonyokon alapuló lokális vagy egész gazdasági ágazatokat, országrészeket, esetleg az egész országot átfogó hálózat. Ez hol felerősíti a helyi és országos érdekeket és feladatokat szolgáló hivatalos szervezetek működését, hol annak egyes elemeit korlátozza, más elemeit preferálja, hol pedig azzal egyenesen ellentétes érdekeket szolgál.

A nyilvánosság szerepet játszik a formális és informális szférák dinamikájának szabályozásában, mégpedig kettős szerepet. Az egészséges nyilvánosság egyrészt mederben tartja a formális és informális szféra viszonyát a hivatalos, legális, a választott intézményrendszer javára, másrészt korlátozza az informális kapcsolatokon belül az illegális, immorális, ellenőrizhetetlen folyamatok elburjánzását. A nyilvánosság szerepe az informális szféra mederben tartásában felfogható a szocialista demokrácia egyik garanciájának is. A dolgok felszínre hozása, a szabálytalanságok

„kipattanása" fontos szerepet játszhat a társadalom egészségének megőrzésében vagy helyreállításában.

A szélsőséges és kirívó esetek megakadályozásán túl a nyilvánosság legfontosabb szerepe *a szavak és a tettek egysége feletti őrködés*. Ez visszavisz bennünket e kérdés tárgyalásának kiindulópontjához, a „beszámolási" kötelességhez. Sem politikai párt, sem más hatalmi szerv, sem társadalmi szervezet nem egzisztálhat tartósan és sikeresen a szavak és tettek egysége nélkül.

Végezetül a nyilvánosság és a társadalmi ellenőrzés összefüggése kapcsán egy túlzásról és egy paradoxonról kell szólnunk. Túlzás lenne a nyilvánosságot a társadalmi ellenőrzés kizárólagos, egyedüli formájának és fórumának tekinteni. Minden társadalomban, így a szocialista társadalomban is létezik az ellenőrzés állami-jogi-szakszerű formáinak egész hálózata. Más kérdés, hogy a társadalmi kontroll valamennyi formájának meg kell adni a nyilvánosság, a szükséges mértékű, széles körű tájékoztatás jogát és kötelességét.

Ami pedig a paradoxont illeti: vajon nem tautológia-e az, hogy a nyilvánosság ellenőrzést gyakorol, miközben a szocialista társadalmakban a párt vezető szerepébe beleértjük ellenőrző feladatát is, s e pártellenőrzés mint állandó pártfeladat prioritást élvez? Nincs logikai ellentmondás, hiszen a nyilvánosság területei és fórumai közé soroltuk a pártot is. Ezt most egészítsük ki azzal, hogy a párt vezető szerepe a nyilvánosság tekintetében is érvényes kategória. Igaz, ma már vannak, akik úgy fogalmazzák meg a nyilvánosság feladatát és funkcióját, hogy annak kellene ellenőriznie a pártot. Ebbe azonban beleérthető az a szándék is, hogy a nyilvánosságba tartozó valamely más társadalmi szervezet vegye át a párt feletti ellenőrzés jogát.

Van ebben természetesen egy racionális mozzanat, hogy ti. a párt egyáltalán nem csalhatatlan, tehát nem mentesülhet a lakosság legszélesebb rétegeinek legkülönbözőbb formákban történő ellenőrzésétől. A párt mindenkor fele-

lős a népnek, és természetesen nem áll sem a szocialista törvényesség, sem a szocialista morál felett. Ellenkezőleg, annak kezdeményezője, példamutató érvényesítője és őrzője kell hogy legyen. Ebben viszont a társadalmi nyilvánosság minden fórumának segítenie kell. A pártra is érvényes tehát az, amit a nyilvánosság egészének kontrolljáról és önkontrolljáról mondtunk. Mindez azonban nem lehet indok arra, hogy a nyilvánosság fogalmával manipulálva valamilyen módon szembefordítsuk azt a párttal.

TÉVEDÉSEK, EGYOLDALÚSÁGOK A NYILVÁNOSSÁG ÉRTELMEZÉSÉBEN

Amennyire veszélyes és káros a nyilvánosság hiánya, annyira veszélyesek a nyilvánossághoz fűzött túlzó illúziók. A nyilvánosság igenlése és a mindenhatóságába vetett kritikátlan hit annak belátása esetén válik el egyértelműen egymástól, hogy egyrészt a nyilvánosság a legdemokratikusabb társadalomban sem lehet abszolút, másrészt a lehetőség szerinti „teljes" nyilvánosság sem old meg *minden* problémát, mert az az eredményes társadalmi gyakorlatnak csak egyik eszköze és része. Az abszolutizálás megítélése sem nélkülözheti az osztályszemléletet, az imperialista környezet létének tudomásul vételét. Ezzel függ össze annak elismerése, hogy a szocialista országokban is van államtitok, hadititok, valamint gazdasági titok. Ellenségeinknek vagy vetélytársainknak, esetleg üzleti konkurenseinknek szolgáltatnánk ki magunkat, ha az állami élet, a gazdasági szféra minden részletét nyilvánosként kezelnénk. Ezenkívül léteznek hivatali titkok is. Egyáltalán – kilépve a politikai nyilvánosság gondolatköréből – bármely közösségnek vagy egyénnek emberi joga a belső ügyek, az intim szféra elzárása a nyilvánosság elől (ezzel függ össze többek között az orvosi titoktartás). Gyakran egy-egy konkrét ügy – közösségi tartalma ellenére is – megkívánja

a nyilvánosság kizárását. Az alig megszülető, könnyen összekuszálható kérdésekkel birkózó nemzetközi politikai tárgyalások előrehaladása, bűncselekmények esetén a nyomozás bizonyos fázisában a bűnfelderítés sikere, bírósági tárgyalások során a személyes belső ügyeket érintő kérdésekkel kapcsolatban a személyi szuverenitás védelme indokolttá teheti a nyilvánosság kizárását. Titkos lehet a hadicéloktól mentes műszaki fejlesztés, tudományos kutatás is. Például a gyógyszerkutatás eredményeit nemcsak a feltalálók, a gyár, az ország érdekei miatt, hanem – a visszaélést, kuruzslást és a megalapozatlan reménykeltést elkerülendő – a betegek érdekében sem tanácsos idő előtt nyilvánosságra hozni. Mindez nem úgy értelmezendő, hogy a nyilvánosságban vannak abszolút tabuk, de úgy igen, hogy a nyilvánosság nem lehet sem időben, sem tartalmilag parttalan. A parttalan nyilvánosság a tőkés társadalomban is jobbára csak látszat és tudatos manipuláció eredménye.

Ami a nyilvánosság szocializmusbeli objektív korlátait illeti, azok alapvetően az illetékességhez kapcsolódnak. Ezen nem bürokratikus előírást értünk, hanem azt a határt, amelyen belül még vagy már értelmes tartalma van az információnak (azaz új ismereteket ad a befogadónak, tehát valóban információs értékkel bír), amely keretek között már és még ellenőrizhető az információ valósághűsége, s ahol (függetlenül a mértéktől, formától és szinttől) tenni is tudnak az ügyért valamit. Ez azért fontos, mert – mint rámutattunk – a nyilvánosság nem egyszerűen hírek, ismeretek közzététele, még csak nem is pusztán „közös okoskodás" az információk tartalma felett, hanem a közös, ellenőrizhető cselekvés része.

A nyilvánosság azon illúziójának, hogy az önmagában minden problémát megold, veszélyes esetét *verbalizmusnak* nevezem. Ez annak a hite, hogy ha valamiről beszélünk, akkor az már meg is valósult, vagy hogy beszéddel is meg lehet teremteni megvalósulásának feltételeit. Tükörképe ez annak a tévedésnek, hogy ha valamiről nem beszé-

lünk, akkor az nincs is. Naiv ön- és közbecsapás ez utóbbi, de ebből nem következik az ellenkezője, hogy ha valamely problémáról sokat beszélünk, az meg is oldódik. E hiedelem nem pusztán naivitáson alapul: benne rejlik a „közvélemény" fogalmával való visszaélés is. Mert ha a közvéleményt formálók bármilyen okból (divatból, egyéni vagy szűk csoportérdek érvényesítése céljából stb.) valamivel aránytalanul sokat foglalkoznak, akkor képessé válnak arra, hogy közakaratnak, mi több, közmegegyezésnek tüntessék föl a szűk csoportvéleményt is. A nyilvánosság ebben az irányban is felelősséggel tartozik. Vannak nemkívánatos jelenségek, amelyekről a túlzott „nyilvános okoskodás" csak megnöveli létezésüket. Tudományosan fel nem derített kérdés pl., hogy az a nagy nyilvánosság, amelyet a bűnözés, az öngyilkosság, a narkománia kap, nem növeli-e ezek számát. Hiszen spontán terjedésükben a genetikai, idegrendszeri, társadalmi okok mellett a magatartásminta hatása szerepel feltehetően a legnagyobb súllyal.

Mindezek tudatában is azt kell hangsúlyoznunk: a legveszélyesebb a nyilvánosságtól való félelem, az elzárkózás, a titkolódzás, a beavatottak szűk körére való támaszkodás. Ennek két fő okát emelhetjük ki:

– A szocialista társadalomért érzett felelősségnek egy sajátos logikája alakult ki, amely a nyilvánosságtól való bizonyos fokú tartózkodáshoz vezetett. E logika emlékeztet az ötvenes évek lélektanára, amikor a „tiéd az ország, magadnak építed" helyes jelszava a gyakorlatban a „mi kommunisták mindenért felelősek vagyunk" szemléletének adta át a helyét. Egy ilyen attitűd talaján könnyen létrejön az a tévképzet, hogy minden kudarc a mi kudarcunk. Ilyen teherrel viszont sem az egyén, sem a párt nem élhet. Így védelmi reflexként is megjelenik a törekvés kudarcaink enyhített formájú bevallására. Végül felléphet a problémák letagadásának gyakorlata tőlünk független folyamatok kapcsán is. Így állt elő az a ma már múlóban lévő gyakorlat, hogy ha nálunk fordul elő természeti csapás, mű-

szaki katasztrófa, annak – mintegy a szocializmus fölényét bizonyítandó – csak jelentéktelen következményei vannak, legalábbis az esemény nyilvánosságának fokából erre lehet következtetni. Így azonban veszítenek hitelükből őszinte megnyilvánulásaink is, és tápot kap a szocialista nyilvánosság hiányának vádja.

– A nyilvánosság (előbb tárgyalt) mindenhatóságának hirdetése is okozhat görcsösséget. Sokan e mögött a párt vezető szerepének megkérdőjelezését, a párt önmagát ellenőrző képességének kétségbe vonását vélik fölfedezni, ezért a párt védelmében kívánnák a nyilvánosságot korlátozni. Pedig a szocialista értelemben vett nyilvánosság korlátozása a párt tevékenységének egyfajta akadályozása is. A párt mint a társadalom vezető ereje egyben a szocialista nyilvánosság központja, s e nyilvánosság érvényesülésének felelős őrzője is kell hogy legyen, mert saját hatását is csak így érvényesítheti.

A nyilvánosság értelmezésének jellemzett egyoldalúságai vagy egyéb okok következtében a társadalmi nyilvánosság destabilizáló szerepet is játszhat a szocialista rendszerben. Ez akkor következik be, ha az imént említett egyoldalúságok, félelmek, torzítások eluralkodnak. De fontos eleme lehet egy ilyen tendenciának az, ha a nyilvánosság tömegkommunikációs eszközei önállósodnak, ha a tömegkommunikáció dolgozói magukat a megfellebbezhetetlen igazság letéteményeseinek tekintik, ha kisebbségi nézeteiket közvéleménynek tüntetik föl. A tömegkommunikáció öngerjesztő módon képes arra, hogy a saját maga által keltett visszhangot mint létező valóságos hangulatot újból tükrözze, majd végtelen tükör módjára a „látszatvalóságnak" egy áthatolhatatlan szövevényét hozza létre. Így lehet zajos ünneplésekkel az eredményeket a többszörösükre nagyítani vagy a létező negatívumok talaján válsághangulatot, sőt „világvége"-hangulatot kelteni. Destabilizáló lehet azáltal is, hogy minden nézetnek – mondván, hogy nézeteinek széles körű közlésére bárkinek joga van –

helyt ad, s ezek közül nem kapnak vezető szerepet az objektív valóságnak leginkább megfelelő, a társadalmi haladást, a szocialista elviséget és erkölcsiséget hordozó nézetek és ténymagyarázatok.

A nyilvánosság fórumait a legkülönbözőbb társadalmi mozgalmak és szervezetek alkotják. Mivel a szocializmus is érdektagolt társadalom, benne elvben nagyszámú szervezet, szövetség jöhet létre, és kell is hogy létrejöjjön. E folyamat is destabilizáló tényezővé válhat akkor, ha ezek a sokszínű szervezetek a társadalmi egység szétzilálásának, az erők dezorganizálásának, indokolatlan szétszórásának eszközeivé, az egymást kioltó nézetek és törekvések színhelyévé változnak. Ez gyengíti a szocializmus építésének nélkülözhetetlen alapját, a társadalom egységét és a közmegegyezés elért eredményeit. Gorbacsov ugyan a sajtóról írja, de erre is érvényesek megállapításai: „A sajtónak egyesítenie és mozgósítania, nem pedig megosztania kell az embereket, nem az a dolga, hogy sértegesse az embereket, megrendítse önbizalmukat." (*M. Gorbacsov:* Átalakítás és új gondolkodás. 72. old.)

A „GLASZNOSZTY" SAJÁTOS HELYE A „PERESZTROJKA" FOLYAMATÁBAN

Hangsúlyozzuk: destabilizáló hatások a szocialista nyilvánosságnak nem a lényegéből, csupán torzulásaiból, gyengéiből és hiányából fakadhatnak s csak ideiglenesek és mellékhatások lehetnek. Mint Gorbacsov írja: „A nyilvánosság a szocializmus attribútuma." (Uo. 50. old.) Következésképpen a nyilvánosság nem a rendszer aláásásában, hanem fordítva, a válság megelőzésében játszik kiemelkedő szerepet. Milyen összetevőkből áll ez? Ezek értelemszerűen megegyeznek a nyilvánosság „normál" funkcióival. Ilyen pl. kritikai, leleplező, figyelmeztető szerepe, aktivizáló, mozgalomkeltő, szervező ereje, a válság elkerülését cél-

zó alternatívák ismertté tétele a legalkalmasabbak melletti mozgósítással és végül ellenőrző funkciója.

A nyilvánosság e válságmegelőző hatásával magyarázható az, hogy a Szovjetunióban miért kapott e társadalmi tényező oly nagy jelentőséget:

– Az a fordulat, amely a Szovjetunióban kibontakozóban van, a párt kezdeményezésére, a párt legfelsőbb szerveinek elgondolása alapján történik, s a párt és a tömegkommunikáció szerveinek széles körű közvetítésével zajlik. Az apparátusi merevséggel szemben ugyanis a nyilvánosság eszközei sokkal mozgékonyabbak és alkalmazkodóképesebbek, ami indokolja kitüntetett helyüket a „peresztrojkában".

– A „peresztrojka" fő tartalma a társadalom demokratizálása, a múlt átértékelése és a jövő útjainak kijelölése. „Nyilvánosság nélkül nincs és nem lehet demokrácia. Demokrácia nélkül pedig nincs és nem lehetséges korszerű szocializmus" – írja Gorbacsov. Másutt pedig: „Ma a nyilvánosság nélkülözhetetlen része a társadalom normális szellemi és erkölcsi légkörének, amely lehetővé teszi, hogy az ember jobban megértse, mi volt a múltunkban, mi történik ma, mire törekszünk, milyen terveink vannak, és ezzel segíti, hogy tudatosan vegyen részt az átalakításban." (Uo. 73., ill. 69. old.)

– Az átalakítás új módon való gondolkodást igényel. Nagy felfedezés és nagy program ez, ha meggondoljuk, hogy a megelőző korszak hibái nem egyszerűen a vezetés valamiféle eltévelyedésének következményei voltak, hanem összefonódtak egy sokkal korábbi időszakban gyökerező mentalitással és gondolkodásmóddal. Egy ország politikai kultúrája sokkal korábban alapozódik meg, mint ahogy azt vélni szokták. Gyakran a személyi kultusz, a dogmatizmus számlájára írnak olyan jellegzetességeket is, amelyek a történelem sokkal korábbi korszakai által megalapozott és mélyen rögzült politikai kultúra és gondolkodásmód megnyilvánulásai, s amelyek alkalmas talajt biztó-

sítottak e korszak hibái és eltévelyedései számára. A magyar félfeudális viszonyok által kitermelt közép- és kisnemesi „patópálság" vagy az úri középosztály hajlama a felülről jövő utasítások szolgai végrehajtására, a hivatalnoki karon belüli hajlongás, esetleg intrika, nemegyszer az inszinuáció különböző formái stb. jó talajt képeztek az ötvenes évek torzulásaihoz is. Ezek nélkül aligha lett volna ez az időszak olyan, mint amilyen volt. S még bonyolultabb a helyzet a Szovjetunióban, amellyel kapcsolatban a „bizantinizmus" nem elég pontosan definiált fogalmával szokták jelölni azt a jelenségcsoportot, amelybe beleértik a hierarchikus struktúrát, az alattvalói mentalitást, a csinovnyikgyávaságot, a hatalmaskodást, a bürokráciát, az „oblomovságot", a szabadság számos eleme hiányának megszokását. Megannyi jellegzetesség ez, amelyet a szocializmus hetven éve sem tudhatott leküzdeni, sőt a személyi kultusz és az 1970-es évek pangása csak megszilárdított és „új" vonásokkal „gazdagított". A mostani átalakulásnak mindezt le kell küzdenie. Ezért tűzték ki *az új gondolkodásmódért való harc* célját, ami természetesen maga is eszköz a szocializmus forradalmi továbbfejlesztéséhez.

Olyan grandiózus feladat ez, amely nem képzelhető el nyilvánosság nélkül. „Amikor elkezdtük az átalakítást – írja erről Gorbacsov –, az SZKP Központi Bizottsága két hatalmas valóságos erőre támaszkodott: a pártbizottságokra és a tömegtájékoztatási eszközökre. Sőt azt mondhatnám, hogy a pártnak talán nem is sikerült volna elérnie az átalakítással kapcsolatos egész problematika megvitatásának mai szintjét – márpedig ez a problematika széles, nem egyértelmű, ellentmondásos –, ha rögtön az áprilisi központi bizottsági ülés után nem kapcsolódnak be ebbe a folyamatba aktívan, szívvel-lélekkel a tömegtájékoztatási eszközök." (Uo. 70. old.)

A nyilvánosság tehát hozzátartozik a szocializmus építésének mindenkori állapotához. Amennyiben pedig hiányosan van jelen, az egyben a szocializmus elégtelen érvénye-

sülésére utal. Ha pedig jelentőségének deklaratív kiemelése, megbecsülése túlhangsúlyozott, az jele lehet annak, hogy *a társadalom válságot megelőző szakaszban van,* és a nehézségek leküzdésére irányuló, forradalmi előrelépést eredményező nagy nekirugaszkodás és minőségi változás van napirenden.

A kérdéskör befejezéseként összegezzük: a „nyilvánosság" fogalmát több, egymással összefüggő, egymásba átmenő, egymást kiegészítő értelemben használtuk. Értettünk alatta *nyíltságot* mint őszinteséget, mint a mindenkori helyzet becsületes feltárását; *nyitottságot* az újra, a világra, minden tanulságos, használható érték befogadására való készséget; a *nyilvános okoskodás* intézményes és nem intézményes fórumait; a félelem nélküli *véleménynyilvánítást* (nem beleértve természetesen ellenséges, a szocializmust tagadó nézetek szabadjára engedését), akár a szocializmust másként akaró ellenzék nézetének publicitását is; és végül ide értettük *a tömegkommunikációs információáramlás* minden formáját.

A REFORM MINT A SZOCIALIZMUS ALAPVETŐ VÁLSÁGOK NÉLKÜLI ÚTJA

ELLENTMONDÁSOK ÉS REFORM

Felfogásunk szerint átfogó reformra a szocializmus építése során a külső és belső feltételek gyökeres megváltozásakor, pályamódosítás szükségessége idején, egy-egy új szakasz bevezetésekor van szükség. Ekkor azonban az ellentmondások rendszerint olyan területeken és olyan mennyiségben jelennek meg, hogy idejekorán történő társadalmi elmozdulás hiányában igen valószínűvé válik a társadalom válságba jutása. Lévén a minőségi változás belső tartalma az ellentmondás, a reform pedig nagy területeket átfogó folyamat, az utóbbi mindig az ellentmondások komplexumát oldja meg. *A válságmegelőzés legfőbb és leghatásosabb módja az ellentmondások átfogó jellegű, azaz reformok útján történő megoldása.*

Milyen ellentmondások megoldása képezi a reform belső tartalmát? Mindenképpen az alapvető ellentmondásé, valamint az ezzel közvetlenül vagy meghatározó módon kapcsolatban levő, az alapvető ellentmondás mentén szerveződő ellentmondásoké.

Az alapvető ellentmondás tartalmát

- a termelőerők és a termelési viszonyok között fellépő,
- a termelőerőkön belüli,
- a termelési viszonyokon belüli ellentmondások képezik. Az alapvető ellentmondáshoz közvetlenül kapcsolódó szféra pedig a politikai intézményrendszer és az ideológiai élet ellentmondásai.

A reform tehát ebből az aspektusból nem más, mint ezeknek az ellentmondásoknak, illetve ezek közül egy adott időszakban az arra érett állapotban levőknek a megoldása, mely a válság elkerülésének alapvető módja. Éppen ezért a reform általános elvi feltétele sem más, mint ezeknek az ellentmondásoknak kellő társadalmi felelősséggel és tudományos hozzáértéssel végigvitt elemzésè és alapos ismerete.

Az a tény, hogy a reform ellentmondás-komplexumok megoldását jelenti, nem igényli azok egyszerre történő megoldását. Már csak azért sem, mert ennek ritkán vannak meg az objektív és szubjektív feltételei. Rendszerint egy-egy ellentmondás-csoport megoldása teremti meg a többi megoldásának feltételeit. A reform nem egyszerűen egy a válságmegelőző hatású társadalmi tényezők közül, hanem azok legfontosabbika.

A korábbi pontokban érintett válságelhárító mechanizmusok és területek ugyanis önálló léttel bíró társadalmi jelenségek, ugyanakkor a reformfolyamatnak is tartalmi elemei, illetve tulajdonságai. Így a reform maga is egyensúlyt teremt, legitimál, nem nélkülözheti a párt vezető szerepét stb. A reform – az alapvető ellentmondás konkrét történelmi formájának megoldásában játszott szerepe folytán – *a szocializmus alapvető válságoktól mentes útja.* A hangsúly itt az „alapvető"-n van: a reform sem teremthet teljesen ellentmondásmentes, sőt válságmentes állapotot, hiszen maga is számos ellentmondást szül.

A reform elvi meghatározásához jó kiindulópontot nyújt Berend T. Iván megfogalmazása: „A szocialista forradalmi átalakulás befejezetlen jellege, valamint az absztrakt szocialista formáció mesterséges összemosása (illetve az összemosás gyakorlati képtelensége) az egyes konkrét, szocialista útra lépő népek társadalmi-gazdasági képletével s az ebből fakadó »szervítés« követelménye [. . .] egyaránt elengedhetetlenné teszi a reformokat." Ebből vezeti le a szerző a magyar reform két funkcióját: a korábban el-

követett hibák korrekcióját, illetve hogy „a reform a társadalmi-gazdasági folyamatok konkrét viszonyainak elemzéséből időről időre levont elvi következtetések, elméleti felismerések útkereső gyakorlati realizálását is jelenti." (*Berend T. Iván:* Szocializmus és reform. 78–79. old.)

A REFORM FOGALMA TÖRTÉNELMI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Mint a legtöbb politikai-ideológiai fogalom, ez is „kalandos" utat járt be. A reformoknak az az értelmezése, amely a forradalom *helyett* a kapitalizmus megreformálására törekedett, „reformizmus" néven vált ismertté. Ezt a törekvést nem az tette revizionistává, hogy belátta a reformok szükségességét, hanem hogy ezzel lemondott a forradalomról. Megjegyezzük, hogy a marxizmus klasszikusai sem önmagában a reformokért való harcot, hanem a forradalmi céloknak reformokkal való felcserélését helytelenítették. A reformokért való küzdelmet az osztályharc szükséges részének tartották, de nem fogadták el a különböző célok összekeverését, különösen nem forradalmi helyzetben.

Mit jelent a reform a szocialista forradalom kivívása után? Megszűnik-e a reformok szükségessége? A választ erre csak akkor kaphatjuk meg, ha ebből a szempontból megkülönböztetjük a forradalom egymást követő szakaszait: amikor a hatalom megszerzéséért és amikor a hatalom megszilárdításáért folyik a harc, mely utóbbival párhuzamosan folyik a szocialista termelési viszonyok kialakítása a társadalmi termelés minden ágában. Ilyenkor a reform csak mint sajátos feladatok megoldására alkalmas forma jelenik meg; így például hazánkban az agrárkérdés forradalmi megoldásának útja *a földreform* volt, amely a következetes polgári átalakulás lemaradása miatt vált szocialista feladattá.

Mi a helyzet akkor, amikor már megtörtént a döntő minőségi változás a hatalomban és a termelési viszonyokban? Úgy tűnik, ekkor érkezett el a reformok igazi ideje. Nem azért, mert ekkor már lényeges előrelépésekre nincs szükség. Ellenkezőleg, további jelentős változások kellenek, de e változások csak a továbbfejlesztés és megerősítés értelmében érintik a társadalom alapvető minőségének legfőbb elemeit: a szocialista tulajdonviszonyokat, a proletár államot, a marxista párt vezető szerepét, a marxizmus–leninizmust mint a rendszer ideológiáját, a proletár internacionalizmust mint a nemzetközi munkásmozgalmon belüli viszonyok, illetve a szocialista országok együttműködésének alapelvét, a szocialista hazafiság kibontakozását stb.

A reformok szerepének a szocialista viszonyok közepette történő lényegi megváltozását már Lenin is jelezte: „A reformoknak a forradalomhoz való viszonyát pontosan és helyesen csak a marxizmus határozza meg, ám Marx ezt a viszonyt csak az egyik oldaláról láthatta, azaz a proletariátus első, legalább *egy* országban kivívott, valamennyire is szilárd, valamennyire is tartós győzelmét megelőző helyzetben. Abban a helyzetben a helyes viszony alapja ez volt: a reformok a proletariátus forradalmi osztályharcának melléktermékei. [. . .] A proletariátus legalább *egy* országban kivívott győzelme után új mozzanat jelentkezik a reformoknak a forradalomhoz való viszonyában." (LÖM 44. köt. 224. old.)

Az „új mozzanat" szerepe abban van, hogy konszolidált körülmények között a szocializmus fejlődésének, kibontakozásának tipikus útja a reform, amely alkalmas eszköz a társadalom fontos részjelenségeinek és átfogó területeinek minőségi megváltoztatására. E részminőségek keletkezésével, a fejlettség korábbi szintjének meghaladásával – ami a sikeresen végrehajtott reformok eredménye – változik a társadalom egésze, és minden valószínűség szerint ez lesz

az útja annak a minőségi ugrásnak, amelyet mint távlati célt *kommunizmusként* szoktunk megjelölni.

Világos ebből, hogy reformon nem kisebb „toldozgatást-foldozgatást" értünk, hanem a szocializmus minden olyan jelentős továbbfejlődését, amely átfogó koncepció alapján egy-egy szféra strukturális és funkcionális tökéletesítését jelenti. Ebben az értelemben a szocializmus normális önfejlődésének előbb-utóbb szokásos útja lesz a reform. (Ami persze nem jelenti azt, hogy csak a reformok vezetnek el a fejlődéshez, hogy a kevésbé átfogó, mindennapi, apró előrelépések nem részei a haladásnak.) A reform mindenekelőtt az új viszonyokhoz való alkalmazkodás átfogó, a társadalmi élet egy-egy nagyobb területén érvényesített módja. Átfogó jellegénél fogva minden reformnak van – legalábbis részmozzanatként – hibákat kiküszöbölő, önkorrekciós feladata is. Hibajavítás és reform mégsem azonosítható, mert nem minden gyakorlati önkritika igényel reformot: a javítás, a kisebb korrekció még nem reform. Történelmi léptékű hibák viszont nem korrigálhatók reform nélkül.

A REFORMHOZ VALÓ VISZONY KÜLÖNBSÉGEI

A politikai magatartás két, jól ismert szélsőségéről kívánunk szólni. A *konzervatív* magatartás gyakran már a „reform" szó hallatára görcsös „szocializmus-védelembe" kezd, az újtól való félelmében magát a reformot utasítja el. Vannak olyanok is, akik szavakban elismerik ugyan a reform szükségességét, de azt valójában a jelentős változások elkerülésének, az apró javítgatások, módosítgatások formájának tekintik. Nem több ez, mint a régihez való ragaszkodás „szalonképes" módja.

A reformtól való tartózkodás oka lehet a folytonosság helytelen értelmezése is. A magyar fejlődésben ez minden bizonnyal szerepet játszott. Az MSZMP több mint két évti-

zedig őszintén és helyes politikai megfontolásból hangsúlyozta a folytonosság és a megújulás egységét. A „megújulás" a pártnak és a társadalomnak azt a történelmileg és gyakorlatilag bebizonyított képességét fejezte ki, hogy az MDP hibás politikájával, az ötvenes évek súlyos bűneivel, egyoldalúságaival és mulasztásaival szemben képes jogaiba visszaállítani a marxizmus–leninizmust, tud a tömeg érdekeivel összhangban levő lenini politikát folytatni, képes a lakosság többségének bizalmát visszaszerezni, és az eddigieket minőségileg új eredményekkel (pl. a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a gazdasági reform elkezdése) gazdagítani.

Mégis nagyobb hangsúlyt kapott a folytonosság. Ez a tárgyalt időszak nagyobb hányadában nem valamiféle konzervativizmust fejezett ki, csupán két kérdésben való bizonyosságot akart megalapozni: egyrészt azt, hogy vállal mindent, ami a felszabadulás után a szocializmus irányába mutatott, ami helyes, szükséges és eredményes volt; másrészt az arra való elszántságot deklarálta, hogy az MSZMP folytatja a megújulás politikáját, a szocializmus új módszereinek, eszközeinek keresését. Volt ennek a jelszónak azonban konzervatív értelmezése is, amelyre Berend T. Iván mutat rá világosan, „rossz folytonosságnak" nevezve azt. „Voltak-vannak kedvezőtlen folytonosságok is – írja. – Nem tudtunk például megszabadulni bizonyos kedvezőtlen iparfejlesztési utaktól, a technikát, minőséget háttérbe szorító, az egyoldalú, nagy anyag- és energiaigényű, mennyiségi fejlesztést ösztönző, a jó vállalatokat visszafogó, a deficitet termelőket dotációkkal fenntartó pazarló gazdálkodástól." Majd így folytatja: „Hordozunk kedvezőtlen folytonosságokat intézményrendszereinkben, politikai működési mechanizmusainkban, a helyi, lakóhelyi közösségek, vállalatok, intézmények, iskolák demokratizmusának elégtelenségében, a döntések formálásában való részvétel hiányaiban." (*Berend T. Iván:* Szocializmus és reform. 130–131. old.)

Létezik ezen kívül a reformmal szemben egy gyakorlati, a közvetlen napi érdekeltségben gyökerező konzervativizmus is. Ez érthetően föllép mindazon személyeknél, csoportoknál és rétegeknél, amelyek objektív helyzetüknél fogva a reform eddigi lassú érvényesülésének és megvalósulásának költségeit nagyobbrészt vállalni kénytelenek. Az egyik szokásos felfogás a mai hazai anyagi áldozatok okaként kizárólag a reform elmaradását, lassúságát, vargabetűit jelöli meg; a másik kizárólag a reform számlájára írja a most jelentkező költségeket. Mindkettőben van igazság, de mindkét nézet egyoldalú és elfogult. S a vita valószínűleg nem fog lezárulni (legfeljebb elhal, ha a nehézségek és terhek enyhülnek), hiszen szinte lehetetlen megállapítani, hogy a költségek mely hányada miből származik. Az bizonyos, hogy minden elmaradásért drága árat kell fizetni, és az is kétségtelen, hogy a reform, amely gazdasági struktúraváltást, benne műszaki fejlesztést, emberek tömegeinek átképzését, új munkahelyek létesítését, átmenetileg mindenáron való külpiackeresést igényel, mindenképpen költséges vállalkozás. Ennél költségesebb csak a reform elmaradása lenne.

A konzervativizmussal ellentétes véglet képviselői abszolút elégtelennek tartják a reform minden eddigi eredményét, vagy éppen túlhangsúlyozva a reformot, olyan módosításokat javasolnak vagy követelnek, amelyek a társadalom szocialista jellegének megváltoztatását jelentené, azaz a munkásosztály történelmi szerepét, a párt vezető szerepét, a szocialista állam alapvető funkcióit kérdőjelezik meg. Szélsőséges esetekben a „reform" jelszava szocialistaellenes törekvések leplezésére is szolgálhat. A reformkövetelés mineműségét nem az határozza meg, hogy képviselőik változtatni szándékoznak-e a struktúrán, hanem hogy mi e szándék tartalma és realitása. Mert ha a strukturális változásokon a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztését, a munkáshatalom szervezeti, tartalmi és módszerbeli tökéletesítését, a demokratikus fórumok jobb

működését és újak keresését, létrehozását értik – s ezek is kétségkívül strukturális változások –, akkor ez mindenképpen szocialista jellegű reform.

A magyar reformfolyamat többszöri megtorpanásának, valamint jó néhány évig tartó nemzetközi elszigeteltségéből is fakadó elméleti kidolgozatlanságának következményeként és a politikai élet öntörvényűségének hatására kialakult egyfajta „reformretorika":

– A reform eddigi konkrét tudományos, gondolati tartalmát messze meghaladó hivatkozás a reformra. Jelentkezik ez a fogalom minden társadalomelméleti kérdésbe való beleszövésében, függetlenül a kapcsolat tartalmi erősségétől.

– E fogalom minden társadalmi probléma megoldásának univerzális receptjeként való hangoztatása. A kérdések érdemi megválaszolása helyett a kérdés átutaltatik a reform területére, illetve a reform hiányának elmarasztalása maga „a" válasz.

Egy sajátos értelmezése a reform jellege és lehetőségei megítélésének az a felfogás, amely az eredmények eddigi részlegessége és a kudarcok miatt máris elparentálja azt, mondván, hogy a felülről indított reform nem lehet más, mint bürokratikus, ezért csak az alulról jövő reform életképes.

E vélekedés a következőket hagyja figyelmen kívül:

– A történelem legtöbb reformja vagy egy készülő forradalom szellemi központjából indult ki, s ebben az értelemben „felülről" jött – hiszen egy feltörekvő, hatalomra törő osztály legjobbjainak mozgalmaként született –, vagy pedig kifejezetten a hatalmon levők vezették be a reformot a hatalom megtartása céljából, a forradalmat elkerülendő, s természetesen bizonyos szintű modernizáció elérésének érdekében.

– Megfeledkezik arról, hogy a reform átfogó jellegénél fogva igényli a társadalmi összfolyamatokra való rálátást,

ami feltételezi a felső szintek – ha úgy tetszik: a hierarchia csúcsán levők – reformkezdeményezéseit is.

– Végül eltekint a szocialista forradalom osztálytartalmától, valamint a forradalom és a reform elválaszthatatlanságától, ami nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi a vezető politikai központ élenjárását a reformfolyamatban.

Az természetesen mélyen igaz, hogy aligha lehet felülről végrehajtani a reformot mint a szocialista forradalom új körülmények közötti realizálását, ha a tömegek nem reformpártiak. Hazai reformfolyamatunk késlekedésében és akadályozásában sem csak a felső szinten levő bizonyos erők konzervativizmusa, hanem a tömegek rövid távú ellenérdekeltségen alapuló értetlensége is szerepet játszott, amelyet természetesen a vezetés reformellenes erői politikai érvként fel is használtak. Nem véletlen, hogy Gorbacsov, a legátfogóbb és a legnagyobb reményekkel kecsegtető szocialista reformmozgalom vezetője általunk többször idézett könyve egyik fejezetének ezt a címet adta: „Forradalom felülről? A párt és az átalakítás." E részben ezt írja: „A mi átalakításunk sajátszerűsége és ereje abban rejlik, hogy egyidejűleg forradalom »felülről« és »alulról«." (*M. Gorbacsov:* Átalakítás és új gondolkodás. 51. old.)

Terjedőben van az a nézet – ami egyébként a reformretorikához is tartozik –, hogy a reformokhoz reformegyéniségek kellenek, akik nem azonosak a forradalmár egyéniségekkel. Teljesen elfogadható az, hogy vannak vezető egyéniségek, akik személyiségjegyeinek megfelelnek a nyílt, drámai, forradalmi helyzetek, és az is biztos, hogy a viszonylag konszolidált körülmények között megvalósított reformfolyamat más típusú karaktert igényel. Azonban a két típus ennyire kiélezett szembeállítása nem indokolt. A szocializmus reformja sem egyéb ugyanis, mint a szocialista forradalom folytatása más körülmények között. S látnunk kell, hogy nincs abszolút értelemben vett két típus:

forradalmár és reformegyéniség. Létezik viszont a közös tulajdonságok egész sora. Ilyenek pl. az össztársadalmi folyamatok átlátása, a mindenkori új viszonyokhoz való gyors alkalmazkodóképesség, következetesség, kockázatvállalás a társadalmi haladás védelmében és képviseletében, kezdeményezőképesség, a legjobb szakemberek kiválasztásának képessége, a képesség a tömegekkel való meggyőző kommunikációra, eszmei szilárdság stb. E közös jegyek véletlenszerű felsorolása természetesen nem azt szándékozik bizonyítani, hogy személy szerint, teljes egészében ugyanazzal a személyi összetételű vezető garnitúrával kellene megvalósítani a reformot, amely a pályamódosítás előtt vezetett és a reformok által korrigálásra szoruló hibákat elkövette, majd a reform bevezetését akadályozta. Ez sem indokolhatja azonban a „reformegyéniség" misztifikálását.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kirajzolódott a reformról vallott felfogásunk, amelyet másutt ebben a definícióban rögzítettünk: „A reform a szocialista építés, az alapvető társadalmi minőség konszolidált körülmények közötti továbbfejlesztésének átfogó módja, a társadalom egy-egy nagyobb vagy egyszerre több szférát érintő, azokat továbbfejlesztő, átgondolt, tudományosan megkonstruált, rendszerszerűen egybekapcsolt folyamata, amely a központi irányítást és a legszélesebb népi kezdeményezést egymástól elválaszthatatlanul tartalmazza." (*H. Varró Rózsa:* A reformról. Társadalmi Szemle, 1984. 2. sz. 48. old.)

A rendszerszerűségből adódik, hogy egy-egy nagyobb társadalmi szféra reformja feltételként előlegezi vagy következményként magával vonja más átfogó területek reformját. Ha ezek a kapcsolatok időben nagyon szétszakadnak, akkor egyik terület reformjának hiánya korlátozza a másikét is, és megfordítva: több terület egyidejű, de kellőképpen át nem gondolt reformja kölcsönösen gátló vagy zavart keltő, elbizonytalanító lehet. „Az átalakítás jellegéből eleve az következik – írja Gorbacsov –, hogy ki kell ter-

jednie minden munkahelyre, minden dolgozó kollektívára, az egész irányítási rendszerre, a párt- és állami szervekre, beleértve a politikai bizottságot és a kormányt. Az átalakítás mindenkit érint – a tisztség nélküli kommunistától a központi bizottság titkáráig, a munkástól a miniszterig, a mérnöktől az akadémikusig." (*M. Gorbacsov:* Átalakítás és új gondolkodás. 51. old.)

A párt kezdeményező és szintézist teremtő szerepének maximálisan érvényesülnie kell e téren is ahhoz, hogy a szükséges reformok ne odázódjanak el, hogy kellő időben, megfelelő előkészítés mellett kerüljön rájuk sor. Ebbe az előkészítésbe beletartozik a politikai, személyi és tárgyi feltételek megteremtése, a kérdések elméleti kidolgozása és széles körű népszerűsítése. A „kétfrontos politika" ebben az összefüggésben azt jelenti: sem a túlzott visszafogottság konzervatív képviselői ne korlátozhassák a szükséges reformot, sem a politika konjunktúra-lovagjai ne élhessenek vissza a reform jelszavával.

A reform rendszerjellegéből következik, hogy politikai reform gazdasági reform nélkül, gazdasági reform intézményi reform nélkül, intézményi reform pedig jelentős tudati változások nélkül tartósan nem létezhet. Hogy a szocializmust építő társadalom mikor, hol és mit tart reformra érettnek, az a konkrét szükségletektől és lehetőségektől függ. De téves az az elképzelés, hogy ezek időben mereven és világosan elhatárolva követik egymást, hogy mondjuk, előbb jön a gazdasági reform, azután a politikai és így tovább.

HOL TARTUNK: VÁLSÁGHANGULAT VAGY VÁLSÁG?

Mondandónk végére érve egy, fejtegetéseinkben mindvégig benne rejlő tételt kell explicitté tennünk: a válságmegelőző tényezők önmagukban, tiszta formában nem léteznek. Ezen az alábbiakat értjük.

Elméleti és stratégiai szinten nem ragadhatók meg olyan tényezők és folyamatok, amelyek funkciója kizárólag a válságmegelőzés lenne. Akut válsághelyzetben természetesen szükség van *ad hoc* jellegű válságelhárító feladatokra, módszerekre, bizottságokra, eszközökre stb., de ezek is csak a stratégiai értékű, válság ellen ható tendenciák bázisán, a bennük lévő tartalékok kihasználásával tudnak eredményesen működni. Azonban azok az átfogó jellegű és hatású társadalmi jelenségcsoportok, eszközök és folyamatok, amelyeket munkánkban elméleti szinten próbáltunk jellemezni, valamennyien a szocializmus fejlődésének állandó összetevői, illetve *attributív* tulajdonságai. Ezek objektív hatásukban feltétlenül rendelkeznek olyan jellemzőkkel, amelyek révén képesek megelőzni, kivédeni, lefékezni a válságot. Ezért tehát az itt tárgyalt kérdések sem léteznek egymástól függetlenül: mindegyiknek egyszerre része, feltétele, sok esetben tulajdonsága az összes többi. Ahogyan pl. az egyensúly – ha másként nem, a negatív visszacsatolás révén – tartalmazza az információáramlást, így ezek egyben a nyilvánosság belső természetéhez tartoznak, úgy a párt mint a szocialista társadalom vezető ereje fontos szerepet játszik a legitimációban – többek között önmaga lehetőség szerinti válságmentes műkö-

désével vagy az ideológiai legitimáció útján –, miközben többoldalúan részese a társadalmi nyilvánosságnak is; vagy a szocializmus reformfolyamatai elválaszthatatlanok a párt helyes politikájától, a társadalom demokratizálódásától, miközben a reform az ellentmondások megoldásának, az értékválság megszüntetésének fontos eszköze (ugyanakkor maga is az ellentmondások egész sorát termeli). A reform építő jellegű programjával és konstruktív eredményeivel legitimál, de egyben igényli mint feltételt a szocializmus legitimitásának minimumát.

A válságelhárításban szerepet játszó társadalmi folyamatok összefüggése és egysége abból is következik, hogy maguk a válságkeltő tényezők is egységes egészt, összefüggő rendszert képeznek. Egymással össze nem függő, lényeges össztársadalmi hatás nélküli diszfunkciók, bajok, problémák még nem jelentenek válságot. De ha a gazdaság, a társadalmi struktúra, az intézményi szféra, a kulturális élet valamelyik területe vagy egésze válságjeleket mutat, az ilyen irányú hatást gyakorol a többire is. Ez viszont szükségképpen tükröződik a válságmegelőző szférák említett egységében, belső összefüggésében.

Befejezésül elvárható, hogy valamiféle elvi megközelítésben nyilatkozzunk arról, hogy válságban van-e a szocializmus Magyarországon. Írásunknak már témaválasztása is állásfoglalást jelent: ha a válság objektív létezésének tárgyi bizonyítékait nem is soroltuk föl, veszélyével, komoly és vészterhes lehetőségével számoltunk. A rendszer-egész válságának az egész rendszer válságától, valamint mindkettőnek a részterületek válságától való egyértelmű megkülönböztetése kifejezte, hogy elvben lehetetlennek tartjuk a szocializmus általános válságát és nem látjuk megalapozottnak azt sem, hogy aktuálisan az egész rendszer válságáról beszéljünk. Az azonban bizonyos, hogy a társadalmi élet számos területén – vagy e területek kulcspontjain – eltérő mértékű válság bontakozott ki:

– a gazdasági élet nagy alapterületein (az ún. válságága-

zatokban, a külkereskedelmi mérlegben, az eladósodásban, a költségvetési kiadások terén) *válság* van;

– egyértelmű *válságjelek* mutatkoznak a politikai rendszer (nem a szocializmus mint rendszer) legitimitásában, az erkölcsi életben és számos szocialista érték elismertségét illetően;

– súlyos *diszfunkció* s ezáltal *válság előtti* állapot van a szocialista identitás területén.

E területek egyikének helyzetét sem tekintjük azonban visszafordíthatatlannak. Ellenkezőleg, számos területen kirajzolódtak a *visszafordulás kontúrjai* és megtörténtek első lépései. Másrészt maga a válság, illetve diszfunkcionalitás nem hatolt még be az érintett területek teljes egészébe, nem szólva a felsoroltak körébe nem tartozó fontos társadalmi jelenségekről.

Még ebben az elvont formában is nehéz bármilyen értékelést adni. A helyzetet az teszi rendkívül bonyolulttá, hogy ma nálunk kialakult egyfajta *válságtudat,* ami nem azonos a válságról való tudással. (Ez nem magyar sajátosság, hiszen a tőkés országok válságtudata is hol évtizedekre megelőzte, hol követte a valóságos válságokat.) A válságtudat és a társadalom valóságos állapota között diszkrepancia van. E diszkrepanciának egyrészt vannak valóságos okai és alapjai. Itt is igaz, hogy a valóság hamis vagy féloldalas tükrözésének okai is a tényleges társadalmi folyamatokban vannak:

– A reformígéret realizálása elhúzódott. A lefékeződések, a kitérők alkalmasak voltak a meglévő vagy félig megoldott problémák újratermelődésére. Ez viszont a korrekcióképtelenség érzetét keltette számottevő rétegekben.

– A fejlődés lelassulása a 70-es évektől túl hosszú ideig tartott ahhoz, hogy annak deprimáló hatását kivédjük, hogy a korábbi konszenzus aranytartalékaiból bőségesen teljék a gyors stabilizálódáshoz.

– A reformfolyamat a maga szükséges következményeivel, valóságos „árával", objektív nehézségeivel „kétfrontos

ellenérzést" gyűjtött be. Egyfelől a hagyományos szocializmus-felfogástól elszakadni nem tudók (akik úgy érezték, hogy az ötvenes évek bírálata a hibákkal együtt legszebb ifjúkori álmaikkal, valóságos érdemeikkel és hibáikkal együtt őket is koncként dobta oda) jobbára a szocializmus feladásának, az eszméktől való elszakadásnak élték meg a reformot. Másfelől sokan nem csak a tényleges lemaradást vélték a dogmákhoz, a személyes és csoporthatalomhoz való ragaszkodásnak, hanem még az irreális, politikai következményeiben végig nem gondolt reformkövetelésekkel szembeni mérséklő magatartást is.

Ily módon, miközben nem tudtuk a „kétfrontos" harcot eszmei síkon konzekvensen végigvinni, bizonyos rétegek részéről „kétfrontos" tartózkodást és kivárást tapasztalt a párt. S ehhez járulnak a mindennapi gondolkodás szintjén politizáló nagy tömegek, melyek az ellentmondást, a legitimációs hiátust, a reformot és antireformerséget elsősorban anyagi, gazdasági, szociális helyzetükön mérik és társadalmi komforthiányként élik meg a demokrácia gyengeségeit, a közélet vélt vagy valós visszásságait.

Az említett diszkrepancia valóságos alapjai közül említést érdemel még az értékzavar és következménye, az identitásvesztés. Az „értékzavar" igen különböző minőségű jelenségeket takar, amelyeket vagy a véletlen egybeesés, vagy a hozzá nem értés, vagy valamilyen fokú szándékos szocializmusellenesség igyekszik egyetlen közös névvel ellátni:

– Számos érték, amely a forradalom utóbb illúziónak bizonyult tiszta lelkesedéséből, őszinte pátoszából származott, a társadalmi kiábrándulás forrásává vált.

– Voltak értékek, amelyek ugyan nem voltak illuzórikusak, de az objektív társadalmi helyzet és bizonyos szubjektív tényezők nem engedték megvalósulásukat, s ennyiben ezek is okozhattak csalódást.

– Voltak a szocializmusnak tulajdonított fiktív értékek,

amelyek persze nem valósultak meg, de azt a látszatot keltették, hogy valamiféle hibából maradt el realizálásuk.

– A valódi értékek széles skáláját diszkreditálta a mindent átértékelni akarás voluntarizmusa.

– Vannak szép számmal részben megfogalmazott, kisebb hányadban már életre hívott új szocialista értékek. Ezeket a szocializmus valós hiányai, a kapitalizmus kihívása és az új helyzet hatására ismertük fel. Az „új helyzethez" tartozik a társadalmi-gazdasági fejlődés extenzív szakaszáról az intenzívre való áttérés szükségessége, a két rendszer békés egymás mellett élésének új elvi alapokra helyezése, az új gazdasági világrendszer létrejötte, a globális problémák új módon való kezelése. Ezek kényszerítették ki a marxista gondolkodásból számos új érték szükségességének elfogadását és gyakorlati megvalósításuk kísérleteit.

– Végül be kell látni, hogy napjainkban a szocializmustól idegen vonásokkal szemben számos gyengén kifejlett szocialista érték átmenetileg visszavonult vagy vereséget szenvedett.

A valóban létező értékzavar mellett tehát létezik a változás dialektikája is. Ha ez utóbbit is differenciálatlanul értékzavarként éli meg a társadalom, akkor szükségképpen vagy legalábbis nagy valószínűséggel identitászavarba jut. Ám tudjuk: a nagy kataklizmák, kudarcok, a túl gyors vagy az éppen erősen lelassult fejlődés az egyéni élet szintjén is csak bizonyos személyiségjegyek megléte esetén okoz identitászavart. Ugyanúgy a társadalmi értékek átértékelődését sem kell szükségképpen identitászavarként megélni sem egyéni, sem csoportszinten. Csupán jelezzük itt, hogy e téren is óriási – Lukács György szavaival élve – „az írástudók felelőssége".

A válságtudat okait kutatva most néhány olyan mozzanatot veszünk sorra, melyek a tudati realitás szintjén szintén objektív valóságok.

Miként a tudat egészére, úgy annak egy-egy meghatáro-

zott jelenségcsoportjára is jellemző a viszonylagos önállóság, önfejlődés. Ez azt jelenti, hogy a válságtudat keletkezhet a válság korai jelei alapján kifejlődő „előérzet" talaján. Össztársadalmi válságként élheti meg egy csoport, egy réteg vagy akár egyetlen személy is saját válságát. Ennek természetesen mindig vannak külső társadalmi okai, de ez a külső ok nem feltétlenül azonos azzal, hogy e külső környezet maga is válságban van. Belső okként szerepelhet itt a tettek elől való menekülés és a felelősségtől való félelem, amely szerves része lehet egy önfelmentő, önigazoló magatartásnak, amikor az általános „válságosdi" mindent beborító ködében a valós cselekvést a verbalizmus váltja fel. Ha egy rétegben (elsősorban az értelmiségre, illetve a vele több szempontból hasonló helyzetben lévő vezetők rétegére gondolunk) nincs kellő mobilitás, kialakulhat a mikroviszonyok elmérgesedése, az egy helyben topogás miatti megkeseredés, a rossz rétegközérzet, amelyet rendszerint igen könnyű a társadalom egészére kivetíteni. A vezetőgarnitúra mozdulatlansága s főleg zártsága tartósan kívül rekesztheti a vezetésre alkalmas következő korosztályokat. Ezek ezért érdekeikben megnyomorítva, tevékenységükben frusztrálva érzik magukat. Az így keletkező elégedetlenség szintén kedvező talaja a válsághangulatnak.

Identitászavarokat s ezzel válsághangulatot kelthet a válságjelekre vagy más társadalmi problémára való reagálás rossz módja is, amikor akár az okokat rossz irányban keresik, akár a megoldásokat jól alkalmazzák ugyan, de rosszul magyarázzák azokat. „Amennyire megengedhetetlen leegyszerűsítésnek bizonyult a hetvenes évek második felében az ország romló gazdasági helyzetét és egyensúlytalanságát csaknem kizárólag a kedvezőtlen külső, világgazdasági hatásokkal magyarázni [. . .], annyira megengedhetetlen leegyszerűsítés lenne a halmozódó nehézségeket és bajokat ma pusztán a gazdasági reform elakadásával, illetve – ez utóbbit is – a politikai intézményrendszer átfogó reformjának elmaradásával magyarázni. További leegysze-

rűsítések forrása, illetve eredménye lehet az is, ha a világgazdasági változások okozta gondokat azonosítjuk a korábbi elzárkózásunk feladása, az egyetlen és ma még tőkés jellegű világgazdaságba való újraintegrálódás révén keletkező vagy megnyilvánuló gondokkal. Vagy ha a gazdasági és politikai mechanizmusokban végrehajtott vagy napirendre került, illetve javasolt valamennyi változást a szocializmus önkorrekciós és megújulási folyamatának természetes részeként értékeljük, vagyis még a kerülő utakat, az adott esetben a valóságban szükségessé vált esetleges lépéseket is megint, miként a múltban, a célirányos haladás ideológiájával leplezzük. [. . .] alapvető fontosságú ezért a kitűzött célhoz közelítő és a kényszerpályán vagy kerülő úton tett lépések világos elhatárolása." (*Szentes Tamás:* Reformfolyamat világgazdasági összefüggésben. 4. old.)

Ez utóbbi distinkció szükségességét számos munkájában Tőkei Ferenc is hangsúlyozza, legutóbb a Népszabadságnak adott interjújában: „A ma sokat vitatott »tulajdonformák pluralizmusa« tekintetében úgy gondolom, elméletileg megengedhető, gyakorlatilag pedig szükséges mind a külföldi működő tőke bevonása, mind pedig bizonyos mértékű hazai »tőkésedés«. Ezt azonban a nevén kellene nevezni, kényszerűségnek kellene tekinteni, ahelyett, hogy közvetlenül a szocializmus fejlesztéseként ünnepelnénk. Nem szabad tehát minden kényszerlépésüket a »szocialista« jelzővel illetni." (Változó szocializmuskép. Kovács Dénes beszélgetése Tőkei Ferenc akadémikussal. Népszabadság, 1987. december 24.) E két hosszú idézettel azt a véleményünket szándékozunk aláhúzni, hogy a válsághangulatot leginkább a szocialista identitásban keletkező zavarok idézik elő, s e zavarokat az ideológiai munka pontatlanságai vagy a politikai értékelés következetlenségei is okozhatják.

Nem folytatjuk az okok sorát. De ezek is (nem csak a forradalom) előidézhetik azt a tipikus esetet, amit Engels úgy jellemzett, hogy „mindenki mást akar, s ami bekövet-

kezik, azt senki sem akarta". Igaz, hogy Engels ezt a véletleneken keresztül érvényesülő történelmi szükségszerűségről mondta, de az ellentétes akaratokból és motivációk által keletkező olyan válságtudat, amely nem adekvát tükröződése a válsághelyzeteknek, ugyanúgy anyagi erővé válhat, mint bármely tudat. Ha pedig a valóságos válságszituációkhoz adódik hozzá, akkor ezeknek tényleges – nem csak gondolati – felnagyítására is képes. S akkor mondhatjuk az idézett tétel némi módosításával, hogy ugyan nem az következett be, amit „senki sem akart", hanem valami olyan, amit csak kevesen akartak – de ez már mit sem változtat a helyzet súlyosságán.

E mondatok sem fenyegetések, sem jóslatok nem akarnak lenni. Nem, mert mint korábban kifejtettük, meggyőződésünk az, hogy a magyar társadalom nem rohan semmilyen határhelyzet felé. Ha pedig az események szerencsétlen összejátszása esetén átmenetileg az egész rendszer válságba jut, akkor „legfeljebb" csak az a helyzet áll elő, hogy a válság lesz az ellentmondások megoldásának igen költséges, fájdalmas és sok időt, áldozatot követelő útja.

Fontos azonban megértenünk: ahogyan az egyszerű élettapasztalattal rendelkező ember is meg tudja különböztetni a sokféle fájdalomtól szenvedő beteg embert a válságos helyzetben lévőtől, úgy a társadalom józan polgára is meg kell hogy különböztesse a nehézségeket, a bajokat a krízistől. Sőt azt is tudja, hogy a krízisből sem a halál az egyetlen kiút. De a rémlátást jobb, ha meghagyjuk a váteszek tisztének, magunknak pedig – fél szemmel a váteszekre is figyelve – a hozzáértő felelős cselekvést és gondolkodást tartsuk meg. A katasztrófa és a „megküzdés" dilemmájából miért ne választanánk az utóbbit, mint reális lehetőséget, mint az egyetlen ésszerű alternatívát? Hiszen a feladatok minden lekicsinylése nélkül mondhatjuk, hogy voltak – igaz, nem bonyolultabb de – nehezebb helyzetek, amelyekből nagyobb áron kerültünk ki. Ne feledjük, a mai „ár" azért látszik nagyobbnak, mert egy, már elért tisztes

szintből kell leadni és nem – mint korábbi nehéz helyzeteinkben – a majdnem semmi keserűen megszokott bázisán tovább maradni. Ma az elvégzendő feladathoz, legyen az a válság megelőzése vagy a belőle való kilábalás, minden eddiginél nagyobb tartalékaink és alapunk van: mind a felhalmozódott társadalmi tapasztalatban, a szakmai, politikai, ideológiai tudásban, mind pedig a rendelkezésre álló anyagi szintben. Igaz, hogy a meggyőződésből, az ügy iránti hitből kevesebb látszik lenni, de részben akarat és elhatározás kérdése, hogy a bizalmatlanság és hitetlenség ideiglenes zárójelbe kerüljön.

Végül azt is tudjuk, hogy napjainkban egy pozitív nemzeti kibontakozáshoz számos tekintetben kedvezőek a nemzetközi feltételek. Beleértjük ebbe hazánk még mindig meglévő nemzetközi erkölcsi-politikai hitelét; a szocialista országok többségében, legfőképpen a Szovjetunióban erősödő minőségi, átépítési, megújulási törekvéseket; nem utolsósorban pedig a leszerelés eddigi biztató kezdeteit, az új normák szerinti és új tartalmú békés egymás mellett élés megvalósulásának biztos jeleit.

TARTALOM

Néhány gondolat a válságról általában 5
Egyensúlyteremtés a társadalmi folyamatokban 32
Konfliktuskezelés mint válságmegelőzés 37
A szocializmus folyamatos legitimációja 50
A párt szerepe az ellentmondások megoldásában, a válság elhárításában 59
A szocialista nyilvánosság 90
A reform mint a szocializmus alapvető válságok nélküli útja 116
Hol tartunk: válsághangulat vagy válság? 127

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
A szedés a Szikra Lapnyomdában készült (88-0910)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató

Athenaeum Nyomda, (88.1324), Budapest, 1988
Felelős vezető Szlávik András vezérigazgató
A kötetet Hosszú Tamás szerkesztette
A borító és tipográfia Lövey Mihály munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Terjedelme 7,2 (A/5) iv

40,— Ft

H. Varró Rózsa könyve elsősorban azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy a különböző társadalmi területek válsága jelenti-e egyben a szocializmus mint rendszer válságát, mi szükséges ahhoz, hogy egy berendezkedés elfogadottá váljon a társadalom döntő többsége által, mik a kormányzati és a politikai rendszer legitimációjának feltételei, milyen szerepe van a konfliktusnak a válságok kialakulásában, miként jelennek meg a társadalom ellentmondásai a párton belül. A szerző szerint az ellentmondások létezése a szocializmusban is természetes jelenség, s hogy ezek halmozódása mégse vezethessen válsághoz, az elsősorban tudatos politikai tevékenységgel érhető el. Ez a tevékenység magában foglalja a szocialista nyilvánosság kiterjesztését és új értelmezését, az érdekütközések nyílt vállalását. A mű legfőbb mondanivalója: a szocializmus építésének alapvető válságok nélküli útja – a reform.